

Araştırma Makalesi • Research Article

Türkiye-Orta Doğu Ülkeleri Arasındaki İlişkilerde Filistin Meselesinin Yeri *

The Role of Palestinian Issue in Relations between Turkey and Middle East

Veli Sırım^{a,**}

^a Dr. Öğr. Üyesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, 59030, Tekirdağ/Türkiye.
ORCID: 0000-0002-8130-6153

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 16 Mayıs 2018
Düzeltilme tarihi: 15 Haziran 2018
Kabul tarihi: 25 Haziran 2018

Anahtar Kelimeler:

Filistin Meselesi
İsrail
Orta Doğu
Dış Politika

ARTICLE INFO

Article history:

Received May 16, 2018
Received in revised form June 15, 2018
Accepted June 25, 2018

Keywords:

Palestinian Issue
Israel
Middle East
Foreign Policy

ÖZ

Kuruluşundan itibaren yönünü Batı'ya çeviren Türkiye ile Batılılar arasındaki bağlar kuvvetlendikçe Orta Doğu ülkeleriyle aramızdaki bağlar giderek zayıfladı. Türkiye'nin Filistin meselesi eksenli Orta Doğu politikasında yaşanan değişme, 5 Haziran 1967'de başlayarak altı gün boyunca devam eden Arap-İsrail savaşında yaşandı. Türkiye, 1970'ler ve 80'lerde BM çerçevesinde alınan kararlarda, hep Arap ülkeleriyle birlikte Filistinliler lehinde oy kullandı. 2009 yılında Davos'ta gerçekleştirilen ekonomi zirvesinde Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın büyük bir cesaret ve kararlılık örneği olan "One Minute" çıkışı Türkiye'nin Filistin meselesiyle ilgili duyarlılığının en açık göstergesi oldu. Bu makalede, 60 yıldan fazla bir süredir devam eden süreçte Türkiye'nin Filistin meselesinde izlediği politikaların inişli çıkışlı seyrine paralel olarak Orta Doğu ülkeleriyle olan ilişkilerin gelişim seyrine genel bir projeksiyon sunulacaktır.

ABSTRACT

Turkey who has deflected her direction into the West since its establishment, ties between Turkey and the Western countries have strengthened, on the contrary relations between her and Middle East countries have gradually weakened. A change in Middle East policy of Turkey which is focused on Israeli- Palestine conflict was seen in Arab- Israeli war called as Six Day War or June War which started on 5th June 1967 and ended in six days. The Turkish authorities took an attitude towards the Arab countries during the war and aftermath of the war in this period when the crises that caused this war. While making decisions in the framework of the UN in the 1970s and 1980s. Turkey has voted in favour of Palestinians with the Arab countries. A great courage and determination instance of President Erdogan during economic summit in Davos, 2009 "One Minute" reaction, can be regarded as explicit indicator of sensitivity of Turkey on Palestine issue. In this article, a general projection for up and down trend of the policies of Turkey on the Palestine issue in parallel with taking the course of development of relations between Turkey and Middle East countries which has been continuing for more than 60 years of ongoing processes will be introduced.

1. Giriş

Cumhuriyetin ilan edildiği 1923 yılından sonraki dönem boyunca, Türkiye'nin Orta Doğu ülkeleriyle olan gerek siyasî gerek ekonomik ilişkilerine baktığımızda, bu ilişkilere olumlu veya olumsuz yönde etki eden pek çok faktör görebiliriz. Ancak ana hatları itibarıyla ilk yıllardan itibaren uzunca bir süre olumsuz faktörlerin ön plana çıktığı bir tabloyla karşılaşmaktayız. Bu olumsuz tablonun belki de en önemli aktörü yükselen Batı eksenine alternatif ya da muhalif değil, bu eksenin bir parçası olma (Davutoğlu, 1994:

34) şeklinde özetleyebileceğimiz Batı yanlısı bir politika belirlenmiş olmasıdır. Bu temel politika çerçevesinde Türkiye'nin Arap dünyasının genelinden farklı ulusal kimliği ve Cumhuriyetle birlikte ortaya çıkan yeni siyasal kimliği, Orta Doğu'dan uzaklaşmasına yol açan en önemli etken olmuştur (Sander, 1998: 213). 1920'li ve 1930'lu yıllarda Cumhuriyetin kurucu elitleri Türkiye'de hâkim siyasal ve toplumsal kültürün Batılılaşma istikametinde dönüştürülmesi için büyük bir seferberlik içine girmiştir. Zira Cumhuriyet dönemi boyunca siyasal elitlerin Kemalist

* Bu çalışma, 12-15 Nisan 2018 tarihlerinde Ürdün'ün Al-Salt şehrinde düzenlenen III. Uluslararası Sosyal Bilimlerde Yeni Yönelimler Sempozyumu: Geçmiş ve Gelecek Bağlamında Ortadoğu isimli sempozyumda bildiri olarak sunulmuştur.

** Sorumlu yazar/*Corresponding author*.
e-posta: velisirim@yahoo.com

ideoloji etrafında izledikleri resmi dış politikada daha çok Batı bağlantısı doğrultusunda bir eğilim görülmüştür (Sander, 1998: 214-216).

Yeni Türkiye dış politikada öncelikle kendi bekasını garanti altına almaya çalışmıştı. Dolayısıyla Türkiye, Osmanlı coğrafyasındaki bütün hak iddialarından feragat etmiş ve statükocu bir dış politika yaklaşımı benimsedi. Bu doğrultuda Türkiye, “ulusal çıkar” tanımını kendi toprakları ile sınırlı tuttu ve Arap dünyasının sorunlarına karşı kayıtsız kaldı. Bu dönemde Türk dış politikasının en önemli unsuru sınır sorunlarının (sınırların belirlenmesi ve sınır güvenliği) çözümüne yönelik faaliyetler oldu. Türkiye’nin yeni Orta Doğu komşularıyla sınır sorunlarının varlığı, bu ülkelerle yakın ilişkiler içine girmesinin önündeki en büyük engel oldu (Sinkaya, 2011).

Buna karşılık aynı dönemde Orta Doğu bölgesinde yaşayan Müslüman toplumlar tarihinin belki en bunalımlı dönemini yaşamakta ve her alanda ciddi tehlikelerle karşı bulunmaktaydı. Zira bu bölge Batılı sömürgeci devletler arasında adeta parsellenmiş, sömürgeleştirilmişti. 1920’lerde ve 1930’larda, Orta Doğu’daki devletlerin çoğu Osmanlı’dan bağlarını koparıldıktan sonra İngiliz veya Fransız mandasına girmişler ve batı emperyalizminin etkisi altında kalmışlardı (Qureshi, 2014: 214).

Dönem itibarıyla Orta Doğu’da Batılı güçlerin (özellikle İngiltere ve Fransa) varlığı Türkiye’nin bölgeye bakış ve tutumun şekillenmesinde etkili oldu (Kürkçüoğlu, 1972: 7). Orta Doğu bölgesindeki devletlerin genellikle Milletler Cemiyeti kararları uyarınca İngiltere ve Fransa gibi devletlerin himayesi altında bulunması, diğer bir deyişle, Türkiye’nin bölge ile ilişkilerinde bu devletlerle muhatap olması, bölgeye yönelik politikaları derinden etkiledi. I. Dünya Savaşı sırasında bu devletlere karşı bağımsızlık mücadelesi veren ve Lozan Antlaşması ile bu devletlerle aynı masaya oturan Türkiye, kuruluş dönemi süresince bölge devletleri ile sorunlar yaşamamak adına tarafsız ve kayıtsız kalmayı tercih etti (Kürkçüoğlu, 1972: 8-9). Bu yüzden Orta Doğu ülkeleri ile olan ilişkiler, bu ülkeler üzerinde fiilen veya hukuken manda idareleri kurmuş olan İngiltere ve Fransa tarafından kendi çıkarlarına aykırı algılanmayacak şekilde yürütülmeye çalışıldı (Şahin, 2010: 11).

Cumhuriyet dönemiyle beraber yeni rejimi kurma ve Kemalist modernleşme projesini hayata geçirmeye odaklanmış askeri-bürokratik seçkinler, İkinci Dünya Savaşı’na kadar olan dönemde (1923-1939) genelde iç politikadaki gelişmelere ağırlık verdiler. Bu dönemde dış politikadaki temel amacın modernleşme projesine gelebilecek tehditleri en aza indirmek ve barışın hâkim olduğu bir statükoda ittifaklardan uzak, ancak iyi komşuluk ilişkileriyle sürdürülen bir politika izlemek olduğu söylenebilir. Bu statükoyu bozabilecek ve özellikle de modernleşmenin iki temel halkası olan Batılılaşma ve Laiklik prensiplerine ters düşecek herhangi bir gelişme engellenmeye çalışıldı. Bu bağlamda Filistin örneği verilebilir. 1931 yılında Kudüs’te düzenlenen İslam Kongresi üzerine yapılan tartışmalar bu çerçevede değerlendirilmişti (Tür, 2007: 225). Bu gelişme, Türkiye’de Halifelik kurumunun tekrar oluşturulması yönünde tartışmalara sahne olabileceği ve eski Halife Abdülmecid’in tekrar Halife olarak atanmasını gündeme getirebileceği endişesini alevlendirdi. Bu yüzden kongrede görülecek olan bazı konular Cumhuriyeti ve Kemalist modernleşme

projesini tehdit etme ve iç politikadaki gelişmeleri sekteye uğratma riski taşınması nedeniyle yakından izlendi. Hatta İngiliz yetkililerle iletişime geçen Türk Dışişleri, Kongre’nin içeriği ve İngiliz desteğinin boyutları hakkında bilgi isteyerek, Halifelik kurumu konusundaki tartışmalardan duyduğu rahatsızlığı da dile getirdi. Ayrıca Abdülmecid’in kongre kapsamında Filistin’e gelmek istemesi halinde vize verilmemesi talebinde de bulunuldu (Geçikli, 2016: 96-100).

Kısaca ifade etmek gerekirse, bu dönemde Türkiye’nin Filistin’e karşı politikası, 1931 İslam Kongresi ve sonrasındaki gelişmelerle sınırlı kalmıştı. Türkiye, başta Filistin meselesi olmak üzere bölgedeki olaylarla ancak kendi çıkarlarını zedeleyebileceğine dair endişeleri ölçüsünde ilgilenmişti (Tür, 2007: 239-242).

Filistin’de 15 Nisan 1936 tarihinde iki Yahudi yerleşimcinin öldürülmesiyle alevlenen ve üç yıl sürecek olan ‘Büyük Arap İsyanı’na yaklaşım da aynı doğrultuda cereyan etti. Türk basınında bu olaylar ‘Araplar Galeyanda’, ‘Filistin Acınacak Halde’ şeklinde duyurulurken hükümet kendini olayların dışında tutmaya ve dış politikasının bir parçası olarak nitelendirmemeye devam etti (Bozkurt, 2000: 55).

Netice itibarıyla Lozan Anlaşması’nı imzaladığı ülkelerin mandası altına giren Arap dünyasındaki gelişmeler ve Filistin meselesi bu tarihten itibaren İngiltere ve Fransa’nın içişleri olarak görülmüş ve bu ülkelerle olan ilişkileri, temelde de statükoyu bozmaya neden olacak hiçbir gelişmeye sıcak bakılmamıştır (Tür, 2007: 238).

Türkiye ile Batı dünyası arasındaki bağlar kuvvetlendikçe başta Orta Doğu ülkeleri olmak üzere diğer İslam ülkeleri arasındaki bağlar giderek zayıflamaktaydı. Türkiye’nin Batı ile ittifakı, özellikle Arapların gözünde ülkemizi “düşman kamp”’a yerleştirmişti (Sander, 1998: 221). İlişkilerdeki bu zayıflamanın en belirgin göstergesi ise, İslam dünyasında yaşanan bir takım olaylar ve buhranlar karşısında takımılan tavır ve gösterilen tepkilerin Batıyla büyük bir paralellik arz etmesiydi (Kürkçüoğlu, 1972: 8). Diğer bir önemli nokta ise, İslam ülkelerine yönelik yer yer geliştirdiği dış politikasını da yine Türk dış politikasının genel plandaki Batılılaşma amacına ulaşmak için bir araç olarak kullanmasıydı (Kürkçüoğlu, 1972: 37).

Türkiye’nin Batı bloku içinde yer alma adına iç ve dış politika alanında attığı her adım Orta Doğu bölgesiyle olan ilişkilerinin biraz daha zayıflamasına sebep oldu. Dış dünyada kendi iradesi dışında yaşanan bazı gelişmeler ise bu ilişkileri kopma noktasına getirdi.

Örneğin II. Dünya Savaşından sonra değişen dünya dengeleri Türkiye ile yakın komşuları olan Arap ülkeleri ve diğer Müslüman toplumların yollarını iyiden iyiye ayırmıştı. Zira Türkiye 1945 yılından itibaren, bu sefer daha kesin bir şekilde Batıya ve özellikle de ABD’ye yanaşma çabasını gösterdi. Çünkü bu sırada Türkiye, Sovyet tehdidiyle karşı karşıyaydı ve Batı’nın desteğine ihtiyaç duymuştu (Armaoğlu, 1975: 752-756). Zira Yalta Konferansı’ndan sonra Sovyetler 19 Mart 1945’de, 1925 tarihli “Türk-Sovyet Tarafsızlık ve Saldırmazlık Paketi”ni feshedip, Kars, Ardahan ve Boğazlardan üs istemişti (Armaoğlu, 1975: 740). Sovyetlerin Türkiye’yi tehdidi, bunun yanı sıra Rus emperyalizminin Avrupa’da ve Asya’da canlanması üzerine Türkiye, Batı bloku içinde kendisine yer aramak zorunda kalıyordu. Ancak aynı tehlikeyi ve sıkıntıyı diğer Orta Doğu ülkeleri hissetmiyorlardı. Aksine Arap ülkeleri, kendileriyle

bağımsızlık mücadelesi verdikleri Batılı güçlere karşı, Sovyetler ile ilişkilerini geliştirmeyi istiyorlardı (Kamel, 1974: 9).

Türkiye ile Orta Doğu ülkeleri arasındaki ilişkilerin inişli-çıkışlı seyrinde 1945 yılından itibaren yer almaya başlayan Filistin meselesinin neredeyse 2000'li yıllara kadar ülkemizin dış politikasında ana aktör olarak yer almadığını söyleyebiliriz. 1990'a kadar Sovyet faktörüne ek olarak, Kıbrıs Meselesi, Petrol Krizleri ve yaşanan ekonomik darboğazların şekillendirdiği iç politikada yaşanan gelişmeler Filistin meselesinde farklı şekillerde tavrın alınmasına ve bu aktörlerin etkin olduğu bir dış politikaya sahne oldu. Bu açıdan bakıldığında Türkiye'nin Filistin Politikası, aynı zamanda İsrail Politikası anlamına gelebilir. İsrail'in, ABD'nin ve birçok başka Batılı ülkenin diplomatik ve askeri desteğini almış bir bölgesel güç olarak Orta Doğu sorunlarının çoğunda doğrudan ya da dolaylı etkisi olan bir ülke olduğu dikkate alındığında ise Filistin meselesi ister istemez Türkiye'nin tüm dış politikasının rüzgârına gören şekillenen bir politika unsuru olmuştur.

Kısaca ifade etmek gerekirse, belki de dünyanın en değişken ve en çok aktörlü gelişmelerine sahne olan Orta Doğu'ya yönelik planlanan ve uygulanan dış politika içinde Filistin meselesinin ele alınması, ister istemez Türkiye'nin hem tek tek bölge ülkelerine hem de ABD, SSCB, Avrupa ülkeleri, Çin gibi dünya politikasına yön veren ülkelere yönelik politikalarıyla birlikte ele alınmayı gerektirmiştir. Böyle bir ortamda Filistin meselesiyle ve politikasıyla ilgili cevabını arayacağımız soru belki şu olabilir:

Bu mesele ilk çıktığı andan itibaren hangi dönemde ve hangi sebeplerle dış politikamızın odağına yerleşti; hangi dönemlerde tali bir mesele olarak kaldı?

İşte bu makale aktardığımız bu soruya Orta Doğu eksenli olarak cevap arayabilme adına yapılan bir çalışmanın ürünü oldu. Şimdi sırasıyla yarım asrı aşan bir süredir yaşanan dış ve iç gelişmeler çerçevesinde şekillenen Filistin politikamız ve bu politikanın Orta Doğu ülkeleriyle olan ilişkilerimizdeki yansımalarını değerlendirmeye geçelim.

2. Filistin Meselesinin İlk Yıllarında Türkiye'nin Yaklaşımı

II. Dünya Savaşı öncesinde İngiltere mandası altında bulunan Filistin, bu savaşın sonlarına doğru, bir yandan sürekli artan insan göçü, diğer yandan hızla tırmanan şiddet sebebiyle İngiltere tarafından büyük bir sorun haline gelmişti. Bu nedenle büyük boyutlara ulaşan yönetim problemleri, sorunun uluslararası bir hale gelmesine yol açtı ve İngiliz hükümeti meseleyi 1946 yılında bir Soruşturma Komitesi'ne devretti (Lewis, 2007: 454).

Bu gelişmeler sırasında Türkiye'nin Orta Doğu ile ilişkilerinde bir nevi yalancı bahar havası yaşanmıştı. Orta Doğu'da pek çok devletin bağımsızlıklarını kazanmaları ve Batıyla yakın ilişkileri olan Türkiye'nin, Arap devletlerinin de zaman içinde Batıya yaklaşacakları yönündeki beklentileri bu yakınlaşmada önemli rol oynamıştı (Tür, 2007: 246).

Mart 1946'da Irak'la ve Ocak 1947'de Ürdün'le dostluk anlaşması imzalayan Türkiye, 1945-1947 dönemi boyunca Birleşmiş Milletler'deki (BM) Filistin görüşmelerinde hep Arap ülkelerinin yanında yer aldı; bu ülkelerin Filistin'e

bağımsızlık verilmesi için sundukları karar tekliflerini destekledi.

Türkiye'nin bu tutumunda az da olsa Sovyetler Birliği'nin etkisi olduğu söylenebilir. Zira sonraları Arap ülkelerinin büyük destekçisi olan ve Türkiye için de büyük tehlike teşkil eden Sovyetler Birliği o dönemde, Filistin'in taksimini istemişti (Kürkçüoğlu, 1972: 21-22).

Türkiye'nin Filistin'de Arap yanlısı politikasında, buradaki Yahudi grupların siyasi görüşleri de etkili olmuştu. Filistin içindeki Yahudi grupların büyük çoğunluğunun sosyalist/komünist eğilimler taşıması ve İşçi Siyonizmi'nin baskın ideoloji olması kurulabilecek bir İsrail devletinin Sovyetler'e yakın olabileceğinin işaretleri olarak algılanmıştı (Tür, 2007: 248).

Filistin konusuyla Türkiye'nin aktif bir şekilde ilgilenmeye başlayışı, yukarıda da belirttiğimiz bu problemi İngiltere'nin 2 Nisan 1947'de meseleyi Birleşmiş Milletler'e (BM) getirmesinden sonraya rastlar. O tarihe kadar konu, daha ziyade İngilizlerle Filistinliler arasında gelişen bir sorun olarak değerlendirilirken konunun BM gündemine getirilmesiyle Türkiye de ister istemez tutumunu belli etmek zorunda kaldı (Gürün, 1983: 344).

Hadiseler şöyle gelişti;

İngiltere, hâkimiyeti altında olan Filistin'deki Arap-Yahudi sorununa bir çözüm getirebilmek için 1947 yılında BM'ye başvurdu. Bunun üzerine BM'de kurulan Filistin Özel Komitesi, Filistin'in taksimini öngören bir teklifi Genel Kural'a getirdi (Holstein, 1975: 210).

Taksim Planına göre, uluslararası statüdeki Kudüs şehrinin sınırlarını çiziliyor ve İngiliz mandasını sona erdiriliyordu. Plana göre ayrıca, 1 Ekim 1948'den geç olmamak üzere Arap ve Yahudi devletleri kurulacaktı. Karara göre ilave edilen dört belgede ise, iki devletin kurulmasından önce vatandaşlık, ulaşım, sınırlar ve ekonomik birlik gibi konularda yapılması gerekenler belirlenmişti (Aras, 1997: 15).

Filistin hakkında, 29 Kasım 1947 tarihinde yapılan oylamada Türkiye, 181 sayılı "Taksim" kararına, İran, Pakistan, Afganistan ve beş Arap ülkesi ile birlikte aleyhte oy kullanarak karşı çıktı. Ancak oylama neticesinde Filistin'in taksimi BM'de kabul edildi (Gönlübol, 1963: 30-40). Bu kararlar Kudüs'ün yönetimi BM tarafından üstlenilecek, bir Arap Devleti bir de Yahudi Devleti kurulacak, kurulacak iki devlet arasında ulaşım yollarının kullanımı, toprak koruma, gümrük işleri ortak yürütülecekti. Taksim sağlanabilmesi ve ilgili hükümlerin yerine getirilebilmesi için de Bolivya, Çekoslovakya, Danimarka, Panama ve Filipinlerden oluşan bir Filistin Komisyonu oluşturuldu (Erhan ve Kürkçüoğlu, 2011: 637).

Taksim kararının ertesi günü bu kararın uygulanmaması için Filistin'de Arap grevi ilan edildi ve şiddet içeren eylemler gerçekleştirildi. Bu gerilimli ortam devam ederken İngiltere yaptığı bir açıklamada, 15 Mayıs 1948'den itibaren Filistin'deki bütün kuvvetlerini çekeceğini ilan etti ve Nisan 1948'den itibaren kuvvetlerini çekmeye başladı. Bu çekme işinin tamamlanmasından bir gün önce de, David Ben Gurion başkanlığında 14 Mayıs 1948 günü Tel-Aviv'de toplanan Yahudi Milli Konseyi, İsrail Devleti'nin kuruluşunu ilan etti. Bu gelişmeden yaklaşık 11 dakika sonra İsrail, ABD

tarafından tanındı. ABD'nin İsrail Devletini tanımasının ardından da İngiltere bölgedeki manda yönetimini sona erdirdiğini ilan etti (Erhan ve Kürkçüoğlu, 2011: 639).

İsrail Devleti'nin kurulmasının hemen ardından Mısır, Ürdün, Suriye, Lübnan ve Irak orduları 15 Mayıs'tan itibaren İsrail'in üzerine yürümeye başladılar ve böylelikle Birinci Arap-İsrail Savaşı başlamış oldu.

Bir yıl kadar süren savaş sonrasında Araplar ateşkes imzalamak zorunda kaldılar ve İsrail-Mısır ateşkes anlaşması 24 Şubat 1949'da Rodos'ta, İsrail-Lübnan ateşkes anlaşması 23 Mart 1949'da Ras-en Nakura'da ve İsrail-Suriye ateşkesi de 20 Temmuz 1949'da Manahayim'de imzalandı. Savaşın galip çıkan İsrail, Filistin topraklarının yarısından fazlasını ele geçirmekle kalmadı, aynı zamanda BM'nin Kudüs hakkındaki taksim kararına rağmen buranın da yarısını ele geçirdi. 1967 savaşında İsrail, Kudüs'ün diğer yarısını da ele geçirecekti (Armaoğlu, 1991: 591).

Filistin meselesinde Türkiye ile Orta Doğu ülkelerini karşı karşıya getiren ilk gelişme, 12 Aralık 1948'de BM Genel Kurulu tarafından 194 sayılı karar ile kurulmasına karar verilen Filistin Uzlaştırma Komisyonu'na ABD ve Fransa'nın yanı sıra Türkiye'nin de seçilmesi oldu. Zira bu komisyonun kurulmasına Arap ülkeleri aleyhte, Türkiye ise lehde oy vermişti (Gönlübol, 1963: 38).

Türkiye, 14 Mayıs 1948 tarihinde kurulan İsrail devletini hemen tanıma yoluna gitmeyerek, "bekle-gör" politikası izledi. İsrail'in kurulmasından hemen sonra başlayan 1948-1949 Arap-İsrail Savaşında tarafsız kalmayı tercih etti. Ancak, Türkiye Arap ülkelerinin tepkilerine rağmen İsrail devletini kurulmasından yaklaşık bir yıl sonra, 28 Mart 1949 tarihinde tanıyan ilk Müslüman nüfusa sahip devlet oldu (Kürkçüoğlu, 1972: 32).

CHP iktidarının Dışişleri Bakanı Necmettin Sadak, tanıma kararını gerekçelendirirken, İsrail'in bölgenin bir gerçeği olduğu ve hâlihazırda birçok ülke tarafından tanınmış olduğunu vurgulamıştı. İki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler, karşılıklı olarak elçilerin atanmasıyla 1950 yılında başladı (Dursunoğlu, 2005: 31-32).

Bu süreçte Türkiye'de İsrail'in Sovyetlerin bir uydusu olmayacağı kanaatinin yerleşmesi, ABD'nin, özellikle Başkan Truman'ın İsrail'e olan bakışı ve İsrail'in Arap Özgürlük Ordusu karşısında göstermiş olduğu başarılar Türkiye'nin İsrail'i resmen tanıyan ilk Müslüman ülke olmasının nedenleri arasında gösterilmektedir. Diğer yandan hükümetin Arap yanlısı politikalarına karşı çıkan aydınların eleştirilerinin günden güne artmış olmasının da etkisinden bahsedilebilir (Erhan ve Kürkçüoğlu, 2011: 639). Bütün bu nedenlerin yanında Arap-İsrail savaşında tarafların ateşkes yapmış olması ve BM'nin 11 Mart 1949'da İsrail'in BM üyeliğini kabul etmesi Türkiye'yi bu kararı almada rahatlatan gelişmeler oldu (Koç, 2006: 295).

Filistin meselesinde, 14 Mayıs 1948'de İsrail devletinin resmen kuruluşuyla birlikte, bu devletin kuruluşunda rolü olan bütün devletler bir bakıma Arap ülkelerinin doğal düşmanı haline geliyordu. Böyle bir düşman kesime karşı yegâne güç merkezi ise SSCB idi. O esnada Filistin meselesini daha fazla önemser görünen Sovyetler Birliği, Arap ülkelerini kendi safına çekmekte fazla zorlanmadı.

Kurulduğu tarihten itibaren Batı yanlısı ve Batının da büyük desteğini alan İsrail'le ilişkiler hızla gelişmeye başladı. Türkiye 1950 yılında Maslahatgüzar, 1952 senesinde ise Büyükelçi düzeyinde diplomatik ilişki kurdu (Robins, 1993: 94). 4 Temmuz 1950'de iki ülke arasında ticaret anlaşması ve ödemeler anlaşması imzalandı. Bu anlaşmalarla Türkiye İsrail'e pek çok tarım ürünü ihraç etmeye, İsrail'den inşaat araç ve gereçleri, elektrikli ev aletleri, kimyasal maddeler ithal etmeye başladı (Erhan ve Kürkçüoğlu, 2011: 643). 5 Şubat 1951'de Hava Ulaştırma Anlaşması imzalandı (Dursunoğlu, 2005: 39).

Batı yanlısı İsrail ile ilişkileri geliştirmek, temelde Batı ile ilişkilerin gelişmesine katkı sağlayacağı için değerli görülüyordu. Batılı devletlerin yakın ilişkiler izlediği İsrail'le şekillenen Soğuk Savaş ortamında onlardan farklı politika, hatta tam tersi Arap yanlısı bir politika izlemek bir seçenek olarak görülmemişti (Tür, 2007: 249).

Sınır komşumuz olan bazı Arap ülkeleriyle yer yer yakınlaşmalar olsa da, bunlar da yine Batı eksenli dış politikanın yansımaları mahiyetindeydi. Örneğin Irak Başbakanı Nuri Sait Paşa Temmuz 1954'te İngiltere'ye bir ziyaret gerçekleştirmiş, ziyaretinden dönerken Türkiye'yi de ziyaret etmişti. Türkiye ve Irak'ı birbirine yakınlaştıran ortak nokta elbette Batı endeksli dış politika anlayışıydı. Bu görüşmeler esnasında Ankara Irak'a Arap devletlerinin meşru menfaatlerine aykırı bir politika izlenmeyeceği noktasında özellikle teminat vermişti. Bu teminattan kastedilen ise Türkiye'nin kurulmasını çok arzuladığı bölgesel ittifakı sağlayacak bir pakta İsrail'e dolaylı da olsa kapısının kapalı olduğunun ve İsrail'le bir işbirliğinin yapılmayacağını garantisinin verilmesi anlamını taşıyordu. Nitekim kısa bir süre sonra Türkiye ile Irak 24 Şubat 1955'te "Bağdat Paketi" adını alan ittifak anlaşmasını imzaladılar (Sezer, 1999: 449). Sekiz maddelik ve beşer yıllık sürelerle yenilenmek üzere yapılan bu antlaşmaya göre; iki devlet birbirlerinin içişlerine karışmayacaklar, aralarındaki anlaşmazlıkları barış içinde çözümleneceklerdi (Yalçın-Akbıyık, 2012: 480).

Bağdat Paketi'nin ABD olumlu karşılamıştı. Bunun yanında İngiltere daha fazla memnun olmuştu. Nitekim Orta Doğu'da söz sahibi olmak isteyen İngiltere Irak'taki varlığını idame ettirmek gayesi ile 5 Nisan 1955'te Pakta resmen üye oldu. SSCB ile yakın dostluk ilişkileri kurmuş olan Hindistan karşısında, Batı Bloğuna yakın olmak isteyen Pakistan, 23 Eylül 1955'te Pakta katıldı. 3 Kasım 1955 tarihinde ise İran'ın katılımıyla Pakt son halini aldı (Yalçın-Akbıyık, 2012: 481).

ABD ve İngiltere'nin etkisiyle oluşturulan Bağdat Paketi'nin ana hedefi bir yandan Sovyet etkisini azaltmak ve diğer yandan Arap devletlerini bu paktın içine çekmektir. Bu doğrultuda İsrail'le olan ilişkiler Türkiye hükümeti tarafından yavaşlatıldı. Bu kapsamda iki ülkenin diplomatik temsilciliklerinin orta elçilikten büyükelçiliğe yükseltilmesi durduruldu, 1953'te hazırlanan Kültür Anlaşması taslağı iptal edildi (Bölükbaşı, 2001: 246).

Ancak gelişmeler bu kez İsrail cenahında büyük rahatsızlık meydana getirmişti. İsrail özellikle Türkiye'nin bu pakt kapsamında Irak'la ilişkilerinden rahatsızlık duymaktaydı. Zira Bağdat Paketi'nin 5. maddesinde yer alan hüküm, Paktın "Arap Birliğinin üyelerine ve taraflarca tanınmış" ülkelere açık olduğu şeklindeydi. Bu madde, Pakta İsrail'in

alınmasını engellemek amacıyla Irak tarafından konulmuştu. Bu nedenle İsrail, Pakta büyük tepki gösterdi. İsrail Dışişleri Bakanlığı'ndan yapılan açıklamada Pakt, "İsrail'e karşı" olarak nitelendirildi ve söz konusu Paktın "İsrail'e karşı Arap duygularını teşvik edeceği ve Arap saldırganlığını arttıracığı" öne sürüldü (Kürkçüoğlu, 1972: 67). Bununla da yetinmeyen İsrail tarafı Türkiye'nin politikasını netleştirmesini Mart 1955'te Türkiye'ye verdiği nota ile istedi. Türkiye'nin notaya İsrail'le olan ilişkilerinde bir değişiklik olmadığına dair cevabı İsrail'i tatmin etmedi. İsrail, Bağdat Paktı'nın İsrail'e karşı kurulmuş bir pakt olduğu iddiaları ile yaşanan gerginliği arttırmaya devam etti. Bu gelişmeler iki ülke arasındaki diplomatik temasların en alt seviyeye inmesine ve Ankara'daki İsrail elçiliğinin fonksiyonunun gözlem seviyesine indirgenmesine sebep oldu (Erhan ve Kürkçüoğlu, 2011: 645).

Bağdat Paktı'nın kuruluş sürecinde Orta Doğu devletleri ikiye bölünmüşlerdi: Batı'yla işbirliği içindeki devletlerin önderliğini Türkiye, Batı'ya karşı siyasi ve ekonomik bağımsızlıklarını korumaya çalışan devletlerin önderliğini ise Mısır yapıyordu. Dolayısıyla Orta Doğu'nun siyasi haritasını belirleyecek bir güç mücadelesi söz konusuydu. Bu mücadelede Türkiye sadece Batı kaynaklı savunma örgütlenmesinin öncülüğünü yapmakla yetinmedi. Özellikle 1954'te başlayan Cezayir bağımsızlık savaşı boyunca BM'de Batılılarla aynı politikayı izleme konusunda gösterdiği özen, "emperyalizmin Orta Doğu'daki temsilcisi" olarak algılanmasına neden oldu (Oran, 2009: 621).

1956 yılında yaşanan Süveyş kriziyle Orta Doğu ile ilişkiler daha da vahim noktalara sürüklendi. Süveyş Kanalı'nın Mısır tarafından millileştirilmesini istemeyen Fransa ve İngiltere'nin öncülüğünde problemin çözülmesi için bir konferans düzenlendi. Bu konferansa 1888 yılında yapılan İstanbul Sözleşmesi'nde imzası bulunan devletlerle kanalı en fazla kullanan 24 devlet davet edildi. Mısır'ın katılmadığı bu konferansta ortak bir karar alınamadı. Bu konferansın ardından Türkiye'nin de içinde bulunduğu 18 devlet "Süveyş Kanalı'nı Kullananlar Birliği" kurdular. Bu gelişme Türkiye ile Arap devletleri arasındaki ilişkileri daha da zayıflattı (Koç, 2006: 302). Ancak kriz savaşa dönüp önce İsrail, ardından İngiltere ve Fransa Mısır topraklarına girince, Türkiye bu konuda özellikle İsrail'e karşı tavrını farklılaştırmıştı. Aynı yılın Kasım ayında Tahrân'da toplanan Bağdat Paktı üyelerinin aldığı İsrail'i kınama kararını imzaladı ve İsrail'e karşı değişmeye başlayan tavrını iyiden iyiye belli etti (Erhan ve Kürkçüoğlu, 2011: 646). Toplantı sonunda yayınlanan ortak bildiride, sadece İsrail kınanmış, İngiltere ve Fransa'dan ise askerlerini Mısır'dan geri çekmeleri, Mısır'ın bağımsızlığına, toprak bütünlüğüne ve egemenliğine saygı göstermeleri istenmişti (Kürkçüoğlu, 1972: 9697). Diğer yandan Türk Hükümeti, Bağdat Paktı toplantısında İsrail'i Orta Doğu'da barış ve istikrara en büyük tehdit olarak ilan etmişti (Altunışık, 1999: 183).

Bu durum 26 Kasım 1956'da Türkiye'nin, 19 Aralık 1956'da da İsrail'in elçisini çekmesiyle sonuçlanacak, 1980 yılına kadar diplomatik ilişkiler maslahatgüzarlık seviyesinde devam edecekti.

Türkiye, bu kararının ardından bir açıklama daha yaparak, Filistin meselesinin BM kararlarına uygun olarak çözümediği sürece geri çağrılan Büyükelçinin Tel Aviv'e gönderilmeyeceğini ilan etti (Bölükbaşı, 2001: 140).

Filistin meselesinde Türkiye ile Arap ülkeleri arasındaki uçurumun derinleşmesinde elbette Arap ülkelerinin de büyük hataları olmuştu.

Öncelikle o dönemde farklı bir kulvarda seyreden Türkiye'yi, İsrail'e karşı kendi saflarına çekebilmek için Türkiye ile karşılıklı yardımlaşma ve işbirliği sağlamaya yönelik sıkı bağlar kurabilirlerdi. Böyle olmadı.

Başta Mısır olmak üzere diğer Arap ülkeleri, daha henüz işin başındayken, yani BM'nin 29 Kasım 1947 kararını tanımadıkları sırada gelişmelere çok fevri tepkiler gösterdiler. Filistin topraklarında yerleşmiş Musevileri silah zoruyla sürüp atmak ve İsrail devletini daha doğmadan tamamen ortadan kaldırmak için savaş yolunu seçtiler. Ne var ki bu ilk savaşta gayelerine ulaşamamanın ötesinde, BM kararı ile Filistinlere verilen topraklardan da mahrum kaldılar. Hâlbuki böyle bir durumda -İsrail'i haritadan silmek politikasını güdüyor olsalar bile- izlenmesi gereken tavr, öncelikle bağımsız bir Filistin Devleti'nin kurulmasını beklemek ve bunun için gayret göstermek, bunun ardından da İsrail'i saldırgan ve işgalci konuma düşürüp uluslararası alanda koz elde etmek olmalıydı. Aynı hatayı sonraki yıllarda da ısrarla sürdüren Arap ülkeleri, her defasında hezimete uğradılar. Yine her defasında İsrail devleti zayıflamak bir yana daha da güçlendi ve sınırlarını genişletti. Böyle soğukkanlı bir politika izlenmek bir yana, kendi saflarında olmayan Türkiye'yi adeta düşman saflarına itercesine, İsrail'e karşı düzenlenen her askeri harekâta bölge ülkesi olan Türkiye yok sayıldı ve gelişmelerden asla haberdar edilmedi (Gürün, 1983: 345-346).

3. Kıbrıs Meselesi ile Değişen Filistin Politikası

1963 yılının Aralık ayında, Kıbrıs'taki Rumlar adayı tamamıyla ele geçirmek ve Yunanistan'a bağlamak amacıyla Türklere karşı saldırılara giriştiler. Ne insanlığa ne de devletlerarası hukuka uymayan bu tavrın, NATO içinde Türkiye'nin müttefiki olan Yunanistan tarafından desteklenmesi Türkiye'nin genelde Orta Doğu özelde ise Filistin politikasında köklü değişikliklere kapı araladı.

En fazla desteği beklenen Amerika, Kıbrıs'ta patlak veren olaylar ve tırmanan kriz karşısında tarafsızlık politikasını takip etmekteydi. Bu tutum, Kıbrıs Rumlarıyla onları destekleyen Yunanistan'ı daha da cesaretlendiriyordu. İş bu kadarla da kalmamış, 1959 Garanti Anlaşması'nı imzalayan üç devletten biri olan İngiltere de sorumluluktan kaçmış, bütün yükü Amerika'nın sırtına yüklemişti. Amerika ise meseleyi BM'ye havale etmiş, sonunda Güvenlik Konseyi'nin 4 Mart 1964 tarihli kararı ile Kıbrıs'ta görev yapmak üzere bir Barış Gücü oluşturulması öngörülmüştü. Ancak bu Barış Gücü'nün hazırlanıp adaya gitmesi geciktikçe, Rumların Türklere olan saldırıları artarak devam ediyordu (Armaoğlu, 1991: 266).

Bunun üzerine Türkiye, Kıbrıs'ta askerî bir müdahale planladı. Ancak bunun hemen akabinde ABD Başkanı Johnson'un Başbakan İnönü'ye gönderdiği 5 Haziran 1964 tarihli mektup, 1947 Truman Doktrininden beri ilk defa ABD-Türkiye ilişkilerinde bir bunalıma yol açıyordu. Özellikle Johnson'un, Türkiye'nin Kıbrıs'ta planlı bir harekete girişmesi halinde, bundan sonra Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında meydana gelebilecek bir anlaşmazlık durumunda Türkiye'nin yanında yer

almayacağını bildirmesi, Türkiye'yi büyük bir hayal kırıklığına uğratmıştı (Armaoğlu, 1991: 1/789).

Batı dünyası Kıbrıs anlaşmazlığında, kendisine daha az bağlı ve haksız konumda olan müttefiki Yunanistan'ı kendisine daha sadık ve haklı olan müttefiki Türkiye'ye tercih etmişti. Bu durum en azından, Batılı devletlerin çeşitli tarihî, dinî ve psikolojik nedenlerle Türkiye'ye karşı üvey evlat işlemleri yapıldığı yolunda öteden beri var olan kanaatin daha da kuvvetlenmesine yol açmıştı.

Bu gelişmeler Türk dış politikasında 1965 yılından itibaren özellikle Arap-İsrail çekişmesinde, Arap davasına siyasi destek sağlamak, İsrail'le ilişkileri asgari düzeylere indirmek şeklinde önemli bir değişime sebep oldu.

18 Aralık 1965 tarihi Türkiye'nin hem Batı dünyasıyla, hem de Orta Doğu ülkeleriyle olan ilişkilerinde adeta bir dönüm noktasını teşkil etti. Çünkü belirtilen tarihte, Kıbrıs ile ilgili olarak BM Genel Kurulu'nda bir oylama yapılmıştı. Bu oylamada 4 devletin (ABD, Arnavutluk, İran ve Pakistan) red oyuna karşılık, 47 devlet kabul, 54 devlet ise çekimser oy kullandı. Oylama sonucu alınan kararda, öncelikle Kıbrıs'ın bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne saygı gösterilmesini istenirken, herhangi bir yabancı ülkenin müdahalesini reddedilmekte, dolayısıyla Türkiye'nin 11 Şubat 1959 tarihli Kıbrıs Garanti Antlaşması'ndan doğan müdahale hakkını kullanmasını kabul etmeyen şartlar öne sürülmekteydi (Gönlübol ve Kürkçüoğlu, 1993: 513).

Böylece, Kıbrıs meselesi Türkiye'nin uluslararası alandaki yalnızlığını gün ışığına çıkarıyordu. O dönemde sayıları 40'ı aşan İslam ülkesinden sadece İran ve Pakistan'ın Türkiye'ye destek olması, özellikle Türkiye'nin komşuları ve içinde bulunduğu bölge ile ilişkilerinin ne kadar kopuk olduğunun göstergesiydi (Gül, 1981: 11).

Bazı uzmanlar bu gelişmeyi, Türkiye'nin dış politikasında bir yön değiştirme veya köklü bir değişiklik yapmasından çok, dış ilişkilerinde daha geniş bir bakış açısı benimsemeye doğru tedricî bir ilerleme kaydetmesi şeklinde değerlendirmişlerdir (İhsanoğlu, 1985: 391).

Diğer yandan İsrail Başbakanı David Ben Gurion'un, 29 Ağustos 1958'te gizlice Türkiye'ye gelerek Adnan Menderes ile Çevre Paktı'nı (Periphery Pact) imzalamalarıyla yürürlüğe giren anlaşmanın Türk askeriyesi ve hariciyesinin kararı doğrultusunda 1966 yılında sona ermesinin arkasında, Kıbrıs meselesi yüzünden Türkiye'nin Araplara yaklaşma çabası gösterilmiştir (Bengio, 2004: 42-43).

Türkiye'nin dış politikasındaki bu önemli değişim ilk sınavını 5 Haziran 1967'de başlayarak 6 gün boyunca devam eden Arap-İsrail savaşında verdi. Gerek bu savaşı ortaya çıkaran bunalımların yaşandığı dönemde, gerekse savaş esnası ve sonrasında Türk yetkilileri Arap ülkelerinden yana bir tavır takındılar. Bir yandan Türkiye'nin kuvvet kullanılmasında yoluyla arazi kazancı sağlanmasına olan tepki vurgulanırken, diğer taraftan savaşta ağır kayıplara uğrayan Arap devletlerine derhal yiyecek, giyecek ve ilaç yardımıyla bulunuldu. Bunun da ötesinde, Orta Doğu savaşından sonraki durumu görüşmek üzere olağanüstü bir toplantı yapan BM Genel Kurulu'nda Türkiye, Arapları destekleyen bir tutum takındı (Kürkçüoğlu, 1971: 24).

BM Genel Kurulu'nda 22 Kasım 1967 tarihinde alınan 242 sayılı karara Türkiye büyük destek verdi. Zira o tarihten itibaren Orta Doğu sorununun çözümü için yapılacak girişimlerde sık sık atıfta bulunulan bu karar, Türkiye'nin de savunduğu şekilde, İsrail'in 1967 savaşında işgal ettiği topraklardan çekilmesini ve tüm ilgili tarafların diğerlerinin toprak bütünlüğü ve tanınmış sınırları içindeki siyasi bağımsızlığına saygı göstermelerini hükme bağlıyordu (Acar, 1993: 43).

1967 Arap-İsrail Savaşı henüz başlamadan önce Türkiye, Orta Doğu ülkelerinde görevli büyükelçilerini Ankara'da toplantıya çağırarak, gelişmelerle ilgili tepkisinin rengini göstermişti. Toplantı sonrasında yapılan açıklamada Türkiye'nin gelişmeleri dikkatle takip ettiği belirtilerek şu açıklama yapılmıştı:

"...Hükümetimiz, Orta Doğu buhranının gelişmesini büyük bir dikkatle izlemektedir. Bölgede barış ve güvenliğin hâkim olmasına büyük önem atfeden ve bu yolda her zaman elinden gelen gayreti sarfetmekten geri kalmamış olan Türkiye'nin, barışı tehdit edici durumların meydana gelmesinden ciddi endişe duyacağı tabiidir. Türkiye, barışın ihlâline yol açacak bütün hareketlerden kaçınılması lüzumuna kani bulunularak, buhrana son verecek gayretleri desteklemektedir.

"Türk hükümeti, her zaman olduğu gibi bu kere de krize sebebiyet veren durumun mütalaasında BM yasası ile hak ve adalet prensiplerine dayanmak gerektiği inancındadır. Bu arada hükümetimiz, komşuları ile iyi dostluk münasebetleri çerçevesinde Türkiye ile Arap memleketleri arasında mevcut yakın ilişkileri de göz önünde bulundurmaktadır." (Dışişleri Bakanlığı Belleteni, Mayıs 1967).

Türkiye'nin savaş öncesi yaptığı bu açıklamayı savaş sırasında yaptığı benzer doğrultuda açıklamalar takip etti. 6 Haziran 1967 tarihinde Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil "NATO Anlaşmasının 3. maddesi uyarınca meydana getirilen tesislerin, Türk Hükümeti'nin arzusu hilâfına, bir olupbittiye getirilerek kullanılmasına imkân yoktur" diyerek Türkiye'deki üslerin Araplara karşı kullanılmasının söz konusu olmadığını söyledi (Dışişleri Bakanlığı Belleteni, Haziran 1967).

Çağlayangil İsrail'in savaşı kazanacağı netleştiğinde, 10 Haziran 1967'de yaptığı açıklamada Türkiye'nin kuvvet kullanılması yoluyla toprak kazancı sağlanmasına veya pozisyon güçlendirilmesine karşı olduğunu ifade etti. Benzer minvalde bir açıklama da Başbakan Süleyman Demirel tarafından dile getirildi. Böylece Türkiye en üst düzey ağızlardan 1967 Arap-İsrail Savaşı'nda Arapların yanında saf tutmuş olduğunu açıkça göstermiş oldu (Armaoğlu, 2000: 217).

Türkiye'nin savaş sırasında Kızılây kanalıyla başta Suriye olmak üzere Arap ülkelerine yaptığı ilaç ve gıda maddesi yardımları savaş sona erdiğinde de devam etti. Türkiye bu kapsamda Ürdün'e 250.000 dolar, Birleşik Arap Cumhuriyeti'ne 150.000 dolar ve Suriye'ye 100.000 dolar değerinde yardımda bulundu (Armaoğlu, 2000: 218).

Türkiye'nin Arapları destekleyen tutumu BM platformunda da devam etti. 22 Haziran 1967 tarihinde Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil, BM Genel Kurulu'nda yaptığı konuşmada şunları dile getirdi:

“...Geleceği bizi çok yakından ilgilendiren bir bölgedeki bu durum, bizi son derece üzmüştür. Türkiye'nin politikası daima bütün komşuları ve bölge memleketleri ile siyasi bağımsızlık ve toprak bütünlüğüne riayet şartına dayanan iyi münasebetler geliştirmeye yönelmiştir...

Burada, Arap ülkeleri halklarına beslediğimiz derin dostluk ve sempatiyi tekrarlamak isterim. Onların, tarihlerindeki bu ağır ve güç devreden süratle geçmeleri ümidini izhar ediyoruz.” (Dışişleri Bakanlığı Belleteni, Haziran 1967).

Arap-İsrail savaşında izlenen dış politikanın ürünü olarak Arap devletleriyle Türkiye arasında diplomatik ilişkiler ve karşılıklı ziyaretlerde önemli bir artış yaşandı. Bu ziyaretler sonunda yayınlanan bildirimlerde Türkiye, İsrail karşısında Arapların tutumunu desteklediğini açıklarken, Arap ülkeleri de Türkiye'nin Kıbrıs meselesindeki görüşüne bir hayli yaklaşma eğilimini gösterdiler. Yayınlanan birçok ortak bildiriye, birbirine yakın ifadeler kullanılarak, “Kıbrıs'ta her iki cemaatin meşru hak ve çıkarlarına uygun barışçı bir çözüm yolu bulunması gerektiği” görüşüne yer verildi (Gönlübol ve Kürkçüoğlu, 1993: 560).

Kıbrıs meselesinin temel etken olduğu dış politika değişimi gereği Türkiye'nin, sonraki yıllarda özellikle Arap ülkelerinin tepkisini çekecek davranışlardan dikkatle kaçınmaya çalıştığını söyleyebiliriz. Örneğin, 1967 Savaşı sırasında Arap ülkelerinin birçoğuyla diplomatik ilişkileri kesilmiş bulunan ABD'nin, bu ülkelerle olan ilişkilerini Türkiye aracılığıyla yürütmeye teklifine yanaşmadı. İsrail ile Arap komşuları arasında zaman zaman ortaya çıkan silahlı çatışma ve karşılıklı misilleme hareketlerinde, hemen her defasında İsrail'i protesto etti (Gönlübol ve Kürkçüoğlu, 1993: 159-160).

Türkiye'nin Arap ülkeleri lehine politikaları kısa sürede karşılığını buldu. Suriye Dışişleri Bakanı 21 Ağustos 1967'de verdiği bir beyanatta “Türkiye'nin son buhran sırasında Arap milletini gerek BM'de gerek bu teşkilat dışında desteklemesi, Suriye halkında takdir ve şükran duyguları yaratmıştır... Türkiye'nin Arap devletlerinin haklı davasına devamlı destekte bulunmasının, diğer dost devletlerle birlikte bu alanda faaliyet sarf etmesinin iki memleket arasında dostluk ve komşuluk münasebetlerine katkı olacağına inanıyoruz” (Kürkçüoğlu, 1972: 154) açıklamasını yapmıştı.

Savaş sonrası çıkan bütün silahlı çatışmalarda Türkiye İsrail'i protesto etmesine rağmen bu dönem ilişkilerin iç siyasete de bağlı olarak durgunluk gösterdiği, ancak diplomatik anlamda maslahatgüzarlık seviyesinde devam ettiği bir dönem oldu. Kısacası İsrail'le olan ilişkiler sonlandırılmamış, ama Arap devletleri ile olan ilişkiler gelişme göstermişti. Bu durumu açıklayan en önemli gelişme ise 1969'da meydana gelen Mescid-i Aksa'nın yakılması olayından sonra Türkiye'nin katıldığı İslam Zirvesi'nde İsrail'in Doğu Kudüs'te işgal ettiği bölgelerden çekilmesini desteklemesine rağmen İsrail'le ilişkilerin kesilmesi yönündeki kararı reddetmiş olmasıdır (Erhan ve Kürkçüoğlu, 2005: 798).

Türkiye'nin İsrail aleyhindeki tutumu, daha sonraki dönemlerde de gözlemlendi. 6 Ekim 1973 tarihinde başlayan 4. Arap-İsrail savaşı esnasında Türkiye tarafsızlığını ilan etmesine rağmen Arap yanlısı tavırlar sergilemekten çekinmedi. ABD'nin, Türkiye'deki üslerini İsrail'e lojistik

destek vermek amacıyla kullanmasına müsaade etmemesine rağmen Arap ülkelerine askeri malzeme taşıyan SSCB uçaklarına Türk hava sahasını kullandırması bu durumu açıkça ortaya koymaktaydı (Erhan ve Kürkçüoğlu, 2005: 799).

Savaşı takip eden günlerde BM Genel Kurulu'nda yapılan görüşmeler sonucu 338 sayılı karar hükme bağlanmıştı. Bu karar da tıpkı 242 sayılı karara benzer hükümler içermekteydi. Türkiye fazla geçmeden 242 ve 338 sayılı kararları desteklediğini açıkladı.

1974 ve sonrasında Filistin yanlısı politikalar giderek artış gösterdi. Türkiye'nin sergilediği bu dış politika yaklaşımı 1974'de meydana gelen Kıbrıs harekâtından sonra ABD'nin Türkiye'ye 1975'de 3 yıllık ambargo koymasıyla, daha da belirginleşti. Ocak 1975'te Türkiye'nin Libya ile birlikte hazırladığı bildiriye Filistin'in özgürlük savaşının meşruluğunu savunması, BM'de alınan Siyonizm'in bir ırkçılık olduğunu vurgulayan karar tasarısını onaylaması bu politikanın uygulama örneklerinden bazılarıydı (Erhan ve Kürkçüoğlu, 2011: 149-151).

Bu gelişmelerle birlikte Türkiye, Araplara yönelik bahsettiğimiz tutumu sergilerken, yine de İsrail ile ilişkileri tamamen kesme yoluna gitmedi. 1974 Şubat ayında 1973 Savaşı'nı değerlendirmek için toplanan İkinci İslam Konferansı Örgütü toplantısı sonunda yayınlanan Lahor Bildirisi'nde “üye ülkelerin İsrail ile tüm ilişkilerini kesmesi” hususu açıkça yer almış olmasına rağmen Türkiye bu karara ekince koymuştu (Soysal, 1991: 736).

Türkiye, 1975 yılında FKÖ'yü Filistinlilerin tek ve yasal temsilcisi olarak tanıdı. 1979 yılında FKÖ'nün Ankara'da bir temsilciliği açıldı. 1980 yılında İsrail Kudüs'ü ilhak ettiğini açıklayınca Türkiye bu karara tepki göstererek, Tel-Aviv'deki Büyükelçisini geri çekti ve İsrail ile olan ilişkilerini 2. Kâtip seviyesine indirdi (Acar, 1993: 44). İsrail, 1981'de Irak'ta bir nükleer santrale hava saldırısı düzenlemiş ve Türkiye de BM içinde bunu kınayanlar arasında yer almıştı. Aynı şekilde, 15 Kasım 1988'de ilan edilen Bağımsız Filistin Devleti'ni ilk tanıyan ülkelerden birisinin Türkiye olması, diğer İslam ülkelerince büyük takdir toplamıştı (Dursun, 1995: 61). Hatta Türkiye'nin bu tavrını eleştiren bazı kesimler, bu tanımanın ardında Arap devletleriyle ilişkileri geliştirme amacının yanı sıra, İsrail devletini kurulduğu zaman ilk tanıyan Müslüman ülke sıfatına sahip bulunmanın “günahını çıkartmak” olduğu (Gönlübol ve Kürkçüoğlu, 1993: 615) yönünde yorumlar da yapmışlardı.

Diğer yandan Türkiye'nin bu dönemde Filistin sorununu siyasal bir düzlemde tartışmaktan kesinlikle imtina ettiğine ve sorunu insani bir sorun olarak değerlendirdiğine dair yorumlar yapılmıştır. Özellikle Kıbrıs Meselesi perspektifinden Filistin ve Orta Doğu Politikalarının belirlendiği dönemde Türkiye'nin üstlendiği rollerde Batılı devletlerin etkisi diğer dönemlere kıyasla daha az olsa da, Filistin sorununda siyasi bir taraf olmaktan kaçınarak hem Batı hem de İsrail ile olan ilişkilerine zarar vermekten kaçınmış, Cumhuriyetin ilanından itibaren benimsediği Batılı bir ülke olduğu inancına ters düşecek bir girişimde bulunmamaya dikkat etmiştir (Aykan, 1993: 99).

4. Petrol Krizleri ve Filistin Politikası

1950'li yıllarda enerji ihtiyacının büyük bir bölümünü petrol dışı kaynaklardan sağlayan Türkiye, sanayileşme süreci ve tüketimin artması ile 1960'lı yıllarda petrol tüketimine yöneldi. Yine bu dönemde, bölgedeki siyasi gelişmeler karşısında Batı ile aynı safta olan Türkiye, petrol üreticisi ülkeler ile ilişkilerini geliştirme gereğini duydu (İlseven, 1991: 91).

Türkiye 70'li yılların başından itibaren, kendi açısından öncelikle petrol ithalatının dış ödemeler dengesine getirdiği yük, buna ilave olarak da, Orta Doğu ülkelerine yapabileceği ihracat ve bu ülkelerden alabileceği dış yardımlar çerçevesinde bölgeye yaklaşma zorunluluğunu iyiden iyiye hissetmeye başladı (Gül, 1981: 12). 1972 yılında Türkiye'nin petrol faturası 300 milyon \$ iken, 1974'te aynı miktar petrol için Türkiye 2 milyar \$ ödemek zorunda kalmıştı. Bu acil sorun Türkiye'yi Orta Doğu pazarına girmeye ve bölgeye ihracatını arttırmaya zorladı. Arap petro-dolarını, Batı teknolojisini ve Türk teknik bilgisi ile nitelikli işgücünü bir araya getirecek "üçlü ortaklık"ın baskı altındaki Türk ekonomisini büyük ölçüde rahatlatacağı düşünülmekteydi. Kısacası, Türkiye'nin bölge ülkeleriyle ilişkilerinde yeni bir canlanmanın yaşanmasında, Cumhuriyet tarihi boyunca belki de ilk kez, ekonomik unsur ön plana çıkmıştı (Sander, 1998: 227-228).

Petrolün gerek Türkiye, gerekse bütün dünya ülkeleri için çok önemli bir konuma yükselmesinin temelinde, 1970'lerin ilk yıllarında patlak veren petrol krizi vardı. Bu krizin başlangıç ve gelişimini kısaca özetlemek gerekirse:

1970-1971 yıllarında petrol üreticisi ülkelerle, petrol şirketleri arasında çıkan hâkimiyet çekişmesi sonucunda, OPEC ülkeleri kendi aralarında Trablus ve Tahran anlaşmalarını imzaladılar. Bu anlaşmalarla petrol üreticisi ülkeler, petrol üretim seviyesi ve fiyatları konusunda karar verme tekeli şirketlerden alarak, kendi kontrollerine almaktaydılar. Bunun neticesinde ise petrol fiyatları beklenmedik bir hızla yükselişe geçti (Gül, 1981: 13).

Diğer yandan, 6 Ekim 1973 tarihinde patlak veren Dördüncü Arap-İsrail savaşında, Petrol İhraç Eden Arap Ülkeleri Teşkilatı'nın (OAPEC) petrolü bir silah olarak kullanıp, ABD ve bazı Batı ülkelerine ambargo uygulaması ve petrol üretimini kısıması, dünya çapında yeni bir bunalım ortamının doğmasına sebep oldu (Gürel, 1979: 154). OAPEC üyesi devletlerin siyasal gelişmelere ve Orta Doğu'da başlayan sıcak savaşa tepki olarak, 17 Ekim 1973'te verdikleri afişe fiyatları yükseltme kararı ile İsrail'in 1967'de işgal ettiği Arap topraklarından çekilinceye ve Filistinlilerin yasal hakları güvenceye kavuşturuluncaya kadar, petrol üretimini her ay %5 oranında kısma kararları kısa zamanda etkisini tüm dünya çapında hissettirdi. Arap olmayan diğer petrol üreticisi ülkelerinin de piyasada yükselmeye başlayan afişe fiyatlardan yararlanarak petrol gelirlerini yükseltmek istemeleri ile bu ortamda petrol alıcılarının, her ne fiyat olursa olsun kabullenme zorunluluğu birleşince, petrol fiyatları daha da arttı (Gürel ve Ergün, 1993: 123). 1974 yılında ambargo kaldırılmış olmasına rağmen, devam eden petrol fiyatlarının yükseltilmesi olayı, daha sonraki yıllarda da etkisini sürdürdü. Üstelik Arap petrol ambargosu ve üretimi kısma politikası, düşmanları cezalandırma ve dostları ödüllendirmeyi öngörüyor olsa da, fiyatlardaki hızlı

yükseliş düşmanlarla dostları aynı ölçüde etkilemişti (Gürel, 1979: 155).

Diğer yandan, 1979 yılında İran'daki rejim değişikliği ve bunu takip eden İran-İrak savaşı dünya petrol piyasasını bir kez daha alt-üst etmişti. Hatta bu gelişme, birçok uzman tarafından "İkinci Petrol Krizi" olarak tanımlandı. Bu kriz sırasında, 1978 Aralık ayında 13 Dolar olan bir varil petrolün fiyatı, 1981 Ocağına gelindiğinde 31 Dolara kadar yükseldi (Gürel ve Ergün, 1993: 126). Görüldüğü gibi, birinci petrol krizini de aşan bu fiyat artışları, belli bir politika çerçevesinde alınan kararlara bağlı olmaksızın gerçekleşmişti.

Dünya petrol fiyatlarında belirli periyodlarla gözlemlenen bu beklenmedik yükselişler, şüphesiz ki en çok petrol ithal eden ülkeleri ve haliyle Türkiye'yi de etkilemişti. Petrol ihtiyacının büyük bölümünü ithal yoluyla karşılayan Türkiye'nin ekonomik yapısı, bu artışlardan büyük bir darbe aldı. Bu durumda Türkiye, tüm dünyayı ilgilendiren böyle bir darboğaz karşısında, ister istemez dış politikasında Orta Doğu'ya özel bir ağırlık vermeyi ihmal edemezdi.

Avrupa topluluğu ülkelerinin koyduğu ihracat kotaları ve dünya ekonomisinde 1970'lerin ikinci yarısında görülen genel duraklama, Avrupa pazarlarına ihraç imkânlarını oldukça sınırlıyordu. Bu nedenle, potansiyel bakımdan en verimli pazar Orta Doğu'yu (Dağı, 2002: 172). Buradan hareketle Türkiye, özellikle petrol ithalatından doğan dış ticaret açığını kapatabilmek için, petrol üreten Arap ülkelerine daha çok mal satmanın yollarını aradı. Petrol fiyatlarındaki artışlar Türkiye ile Orta Doğu ülkeleri arasındaki ilişkilerin gelişmesine adeta doping etkisi yaparken, bu olumlu tablo petrol fiyatlarında gerilemenin yaşandığı dönemlerde dahi kendisini göstermeye devam etti (Labaki, 1994: 123, 128).

5. İç Siyasi Gelişmeler ve Filistin Politikası

1965 yılından başlamak üzere dış politikadaki değişimde etkili olan bir diğer faktör olarak, Türkiye'deki yönetim değişikliklerini ve iç politikadaki gelişmeleri gösterebiliriz. Bu gelişmelere zemin hazırlayan en önemli sebepler arasında ise, 1961 Anayasasındaki bazı düzenlemeler gösterilebilir. Zira bu düzenlemeler sayesinde, Dışişleri Bakanlığı'nın parlamentodan geçirmeden anlaşma yapması, hatta bunlardan bazılarının yayınlanmadan hayata geçirilmesi gibi uygulamalara son verilmişti. Böylelikle dış politika, kamuoyunun ve basının rahatça takip edebildiği, serbestçe tartışılabildiği bir konu haline gelmişti (Gürkan, 1983: 7).

1965 sonunda iktidara gelen Adalet Partisi hükümeti, geniş ölçüde din faktörünün etkili olduğu muhafazakâr kitlelere dayanmaktaydı. Dolayısıyla, yeni Türk hükümetinin Orta Doğu ülkelerine yönelmesinde, bu iç politika faktörünün de etkisi bulunuyordu (Kürkçüoğlu, 1972: 140).

Yeni hükümetin programında konuyla ilgili şu ifadeler yer almaktaydı;

"Orta Doğu'daki ve Mağrip'teki kardeş Arap ve Müslüman memleketleri ile her türlü şüphe ve tereddütten uzak, hakiki ve yakın bir dostluk kurmak ve çeşitli sahalarda verimli bir işbirliğini gerçekleştirmek başlıca amaçlarımızdan biri olacaktır. Bütün Arap memleketleri ile gelişen münasebetlerimiz çerçevesinde, diplomatik temsilciliklerin bu memleketlerin hepsinde karşılıklı olarak en yüksek seviyeye ulaşmış olmasını memnuniyetle karşılıyor ve

olumlu bir adım telakki ediyoruz. Arap memleketleri meşru davalarında Türkiye'nin anlayış ve desteğine güvenebilirler." (Öztürk, 1968: 662-663).

Bu esnada yaşanan Kıbrıs sorunu nedeniyle BM karşısında yalnız kalan Türkiye, büyüyen yalnızlık duygusu ve İslam ülkelerinin desteğini elde etme arzusu ile giderek Arap ülkeleriyle daha yakın ilişkiler kurulması ve Filistin davasında Arap ülkelerinin daha çok desteklenmesi yönünde bir değişim politikasını Demirel ile hayata geçirmiş oldu (Kirişçi, 2002: 54).

Bu esnada, Türkiye'nin Arap devletleriyle ilişkilerini geliştirmesini kolaylaştıran bir başka unsur olarak "parlamento dışı sol muhalefet" de gösterilebilir. Zira bu dönemde gelişen bir takım olayların etkisiyle sol kesim, Batılılar karşısında Arapların desteklenmesi gerektiğini savunmaktaydı (Gönlübol ve Kürkçüoğlu, 1993: 535).

1965'ten itibaren dış politika alanında gözlemlenen bu değişim, Türk halkı içindeki farklı görüşlere sahip kesimlerce, yine farklı sebeplerle de olsa benimsenmiş ve desteklenmişti. Türkiye'nin özellikle Arap ülkelerine yakın bir politika izlemeye başlaması, hem Orta Doğu'daki Arap mücadelesinin Batı -daha açık bir ifadeyle ABD- aleyhtarı olması dolayısıyla genel olarak solda yer alan kitle tarafından, hem de din faktörü dolayısıyla sağ kanat tarafından olumlu karşılanmıştı (Kürkçüoğlu, 1972: 141).

Kudüs'te bulunan Mescidü'l-Aksa'nın 22 Ağustos 1969 tarihinde yakılmak istenmesi üzerine, aynı gün Başbakan Süleyman Demirel verdiği demeçte şunları söylüyordu;

"...Türk milleti, bütün dünyadaki Müslümanların duyduğu elem ve teessür hislerini paylaşmakta ve Hükümetimiz hadisenin sebeplerinin bir an önce öğrenilmesi üzerinde önemle durmaktadır... Türkiye, Mescid-i Aksa'nın yangın felaketi karşısında diğer dünya Müslüman memleketlerinin yanında yer almaktadır..." (Dışişleri Bakanlığı Belleteni, Ağustos 1969).

Belirtilen yangın olayının ardından, 24 İslam ülkesinden kral, devlet başkanı, hükümet başkanı, dışişleri bakanı veya üst düzey temsilcilerinin katılımıyla 22 Eylül 1969'da, Rabat'ta (Fas) bir İslam Zirve Konferansı düzenlendi. Türkiye'yi bu Zirve'de Dışişleri Bakanı İ. Sabri Çağlayangil temsil etti. Zirve'ye Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay davet edilmiş olmasına rağmen, yaklaşan genel seçimler gerekçe gösterilerek katılmamıştı. Aslında Cumhurbaşkanı'nın ve Başbakanın katılmamasının ardında, davet ve konferans dolayısıyla o günlerde basında ve muhalefet kesiminde başlatılmış olan tartışmaların bulunduğu söylenebilir. Baştan beri bir bakıma "İslam cihadı" olarak görülen bu konferansa laik bir devletin katılıp katılmaması tartışma konusu olmuştu (Dursun, 1995: 267). Buna rağmen, Başbakan Süleyman Demirel, Türkiye'nin bu Zirve'ye Dışişleri Bakanlığı düzeyinde katılacağını şu ifadelerle açıklıyordu;

"...Rabat'ta yapılacak toplantı, bölgemizi alakadar eden bir konuda dini bir toplantı değil, siyasi bir toplantıdır. Müslüman ülkelerin iştirak edeceği bir toplantı olması, bu toplantıyı laikliğe aykırı bir fiil haline getirmez. Böyle bir düşünce, İslam ve Müslümanlık kelimelerinin bulunduğu her yerden kaçmamızı icap ettirir..." (Dışişleri Bakanlığı Belleteni, Eylül 1969).

İslam Zirvesi'nde İsrail ile diplomatik ilişkilerin kesilmesine yönelik alınan karar Türkiye, İran, Mali, Moritanya, Nijer ve Senegal tarafından kabul görmedi. Diğer yandan konferans

sonunda yayınlanan kararda ayrı bir paragraf açılarak "Türkiye Dışişleri Bakanı, Konferans'ta yaptığı konuşmada, Türkiye'nin Konferans sonunda yayınlanan Beyannameyi, ilgili konularda Birleşmiş Milletlerde kabul veya tasvip ettiği kararlara uygunluğu nispetinde desteklediğini açıklamıştır" denildi. Türkiye'nin bu tutumunun dini bir karaktere sahip olan İslam Konferansı'nda alınan kararları milletlerarası meşru ve hukuki bir organizasyon olan BM'de alınan siyasi kararlar çerçevesinde değerlendirmek istemesiyle alakalı olduğuna dair değerlendirmeler yapılmıştır (Armaoğlu, 2000: 230).

1965-1970 yılları arasında Orta Doğu'ya yönelik önemli açılımlar gerçekleştiren Türkiye'nin, 70'li yılların başında bu politikasında değişiklik yaparak, ihtiyatlı bir tutum izlemeye başladığı görülür. Bu farklılaşma esasen Demirel hükümetinin sonlarından itibaren başlamıştı. Zira muhalefet partileri, Orta Doğu'da tarafsızlıktan uzaklaşıldığı ve fazlasıyla "Arabize" olunduğu yönündeki eleştirilerini giderek artırmışlardı. Hatta bu yüzden 1971 Şubat ayının başında, Dışişleri Bakanı İ. Sabri Çağlayangil, hükümete yöneltilen eleştirileri ve ithamları reddetmek zorunda kalmıştı.

Ancak Hükümete yöneltilen yoğun eleştiriler etkili oldu ve bu yüzden İslam ülkeleriyle işbirliği konusunda "daha az istekli" davranmaya başlandı. Bu halin en önemli göstergesi, Mart 1970'te Cidde'de ve Aralık 1970'de Karaşi'de yapılan İslam Ülkeleri Dışişleri Bakanları Konferanslarına, Dışişleri Bakanının değil de Bakanlık Genel Sekreterinin gönderilmesi oldu (Dışişleri Bakanlığı Belleteni, Mart 1970).

Türkiye, Mart 1970'de Cidde'deki İslam Zirvesi toplantısına da katıldı. Toplantıyı önemli hale getiren detay, Türkiye'nin İslam Konferansı Sekreteriyasına yaptığı bildirim olmuştu. Buna göre Türkiye, "Konferans kararlarına anayasasının ve dış politikasının ilkeleriyle bağdaştığı ölçüde katılacağını" bildirmişti. Türkiye bu bildirimini sahip olduğu laiklik ilkesi gereğince yapmıştı. Bu hamleye rağmen, Türkiye'nin konferanslara katılımı Arap ve diğer Müslüman ülkelere memnuniyetle karşılanmıştı (Fırat ve Kürkçüoğlu, 2011: 792).

Kısa bir süre sonra, 1971 Mart ayında hükümet değişikliği oldu. 12 Mart 1971 Muhtırası sonrasında Türkiye çok yönlü politikadan tekrar Amerikan endekli politikaya döndü. Yeni hükümetin programında, özellikle Orta Doğu ülkeleriyle ilişkiler konusunda şu ifadeler yer almasına rağmen, Türkiye bu bölgede dinamik bir politika izlemeyecekti;

"...Aramızda değerli tarihsel ve geleneksel bağların mevcut olduğu Arap ülkeleri ile olumlu ilişkilerimizi geliştireceğiz. Bu ülkeler ile İsrail arasında yıllardan beri süregelen kanlı anlaşmazlığın, bir an önce bölgeyi barışa kavuşturacak, bütün ilgilileri memnun edecek bir çözüme bağlanmasını dilemekteyiz. Bu çözümün BM Güvenlik Konseyi'nin 22 Kasım 1967 tarihli kararı çerçevesinde aranmasının en uygun yol olduğu kamsındayız..." (Kürkçüoğlu, Haziran 1971: 27).

70'li yılların başlarında patlak veren Petrol Krizi'nin de etkisiyle gerek ağır dış borç yükü ve gerekse büyüyerek süregelen dış ödeme açıklarının etkisiyle, tarihinin belki en büyük buhranlarından birisi içinde bulunan Türkiye için, Orta Doğu ülkeleri bu dönemde, geniş imkânlarıyla

buhrandan kurtuluş için kaçırılmaz bir fırsat olarak görüldü (İlkin, 1979: 251).

6 Ekim 1973 tarihinde patlak veren Dördüncü Arap-İsrail Savaşı'nın ortaya çıkardığı Petrol Krizi, Türkiye'nin Orta Doğu ülkeleriyle yakınlaşma politikalarını zirveye çıkarmıştı. Türkiye bu savaş süresince tıpkı 1967 Arap-İsrail Savaşı'nda uygulamış olduğu politikaya benzer bir çizgi takip etti. Bir yandan ABD'nin İncirlik üssü vasıtasıyla İsrail'e yardım etmesine izin vermezken diğer yandan Arap ülkelerine yardım götüren Sovyet uçaklarına Türk hava sahasını kullandırdı (Fırat ve Kürkcüoğlu, 2011: 795).

1974'te iktidarda olan CHP-MSP koalisyon hükümeti iktisadi, politik ve askeri alanlarda Türkiye'nin Batılı ülkeler nezdinde daha bağımsız davranma anlayışının etkisiyle, İslam ülkeleriyle işbirliği alanları aramaya başladı. Hükümet, Türkiye'deki teknoloji ve mali kaynaklar arasındaki eksik halkayı, Batı'nın ileri teknolojisine sahip İsveç, Norveç, Japonya gibi ülkelerdeki yüksek teknolojiyi Arap dünyasının finansman kaynaklarıyla, işgücü bol olan Türkiye'de birleştirerek oluşturmak istiyordu (Demirci, 1992: 18).

Türk-Arap ilişkilerinin ele alındığı uluslararası bir konferansta tebliğ sunan bir bilim adamımız bu durumu şöyle dile getirmişti;

"Türkiye, Arap ülkeleriyle her düzey ve alanda işbirliği olanaklarının değerlendirilebilmesi için, özellikle bu hükümet döneminde, etkin girişimlere başlamış olup, bunları halen de sürdürmektedir. Başbakan Sayın Ecevit'in Irak'a ve Libya'ya yaptığı ziyaretler yanında, Başbakan yardımcısı sayın Çetin'in, Dışişleri Bakanı Sayın Ökçün'ün, Ticaret Bakanı sayın Köprülüler'in birçok Arap ülkesine yaptığı ziyaretler, şimdiye kadar değerlendirilmemiş son derece geniş işbirliği olanaklarının varlığını ortaya koymuştur" (Mülayim, 1979: 17).

Orta Doğu ülkeleriyle ilişkilerin geliştirilmesine yönelik atılan adımlar hemen her alanda olduğu gibi ekonomik alanda da olumlu gelişmeleri beraberinde getirdi. Bu ülkelerle olan ticaret hacminde Türkiye lehine artış yaşandı. Örneğin 1973 yılında, Arap ülkelere yapılan ihracatın toplam ihracata oranı, % 3,3 iken 1974'te % 12,8 olmuştu (İrbeç, 1990: 110).

Türkiye'nin dış borç rakamları ve Batılı finans kuruluşlarına vadesi dolan borçların ödenmesindeki zorluklar, Türkiye'yi Arap kaynaklarından fon teminine yöneltmişti. Bu kapsamda öteden beri laiklik ilkesi ve Batılılaşma hedefiyle bir nevi sırtını döndüğü Arap ve İslam dünyasına yönelmişti. 21 Ağustos 1969 tarihinde İsrail'in işgali altında bulunan Kudüs'teki, Al-Aksa Mescidi'nin yakılmasının İslam dünyasında uyandırdığı tepki üzerine, 22-25 Eylül 1969 tarihlerinde Rabat'ta ilk kez düzenlenen İslam Zirve Konferansı'nda alınan bir kararla kurulan İslam Konferansı Teşkilatı'na (İKT) üye olan Türkiye, 1974 yılında önemli bir adım daha attı. İKT'ye üye ülkelerin ekonomik kalkınmalarına ve sosyal gelişmelerine katkıda bulunmak amacıyla kurulan İslam Kalkınma Bankası'nın (İKB) 8 Ağustos 1974'teki kuruluş anlaşmasını onaylayan ilk ülkeler arasında Türkiye de vardı. 60 milyon İslam Dinarı (ID) ile katılmayı taahhüt eden ülkemiz, 1981'de Banka'nın sermayesine bu meblağın 10 milyon ID'lik ilk taksitini ödemişti (İhsanoğlu, 1995: 396).

İslam Kalkınma Bankası'nın Kurulmasına Dair Anlaşma'da çarpıcı hükümler yer alıyordu. Anlaşmanın birinci bölümünün ilk maddesinde "İKB'nin amacı üye ülkelerin ve İslam topluluklarının 'Şeriat esaslarına' uygun olarak ortaklaşa olduğu kadar tek başlarına da ekonomik kalkınmalarını ve sosyal ilerlemelerini sağlamaktır" ifadesi yer alıyordu.

İKB'nin kurulmasıyla ilgili bu anlaşmayı, 8 Ağustos 1974'te, 7/8821 sayılı ve Cumhurbaşkanı Korutürk tarafından onaylanarak yürürlüğe giren Kararname ile CHP-MSP koalisyon kabinesinde Maliye Bakanı olan Deniz Baykal imzalamakla görevlendirilmişti.

Buraya kadar aktardığımız bilgiler ışığında, 1960-1980 döneminde Türkiye'nin Orta Doğu politikalarını yedi başlık altında özetlemek mümkündür:

- (i) Orta Doğu devletlerinin içişlerine karışmama.
- (ii) Bölgedeki bütün devletlerle ikili ilişkilerin geliştirilmesi.
- (iii) Bölge devletleri arasındaki anlaşmazlıklara karışmama.
- (iv) Ticari ve ekonomik ilişkilerin en yüksek seviyeye getirilmesi.
- (v) Türkiye'nin Batı ittifakı içindeki rolünden, Orta Doğu'nun ayrı tutulması.
- (vi) Arap-İsrail sorununda dengeli politika.
- (vii) Arapları bölge oluşumlarına ve bölge anlaşmalarına katılmama (Yılmaz, 2008: 635).

1979 yılında, yine Bülent Ecevit hükümeti döneminde Filistin Kurtuluş Örgütü'ne (FKÖ) Ankara'da maslahatgüzarlık seviyesinde bir temsilcilik açmasına izin verildi. Aynı dönemde İsrail'in Ankara'daki temsilciliği maslahatgüzar seviyesindeydi (Dursunoğlu, 2005: 41). Dolayısıyla her ne kadar Ankara 1970'li yıllarda Ecevit'in "Üçüncü Dünyacı" fikriyatının da etkisiyle Arap yanlısı politikalar izlese de, İsrail ile ilişkileri kesmeyi düşünmedi ve belli ölçülerde Araplarla İsrail arasında denge politikasını devam ettirdi (Uzer, 2011: 144).

1980 askeri müdahalesinden sonra idareyi eline alan askeri yönetimin de İslam dünyasıyla ve özellikle Orta Doğu ülkeleriyle mesafeyi açacak davranışlardan kaçındığını, yakınlaşma çabası içine girdiğini görmekteyiz. Zira bu darbenin ardında Batı ile ilişkileri sorunlarla karşılaşan Türkiye, Arap dünyası ve diğer İslam ülkeleri ile ilişkilerini geliştirmek ve bu yolla dünyadaki yalnızlığını ortadan kaldırmak için dış politikasında bazı düzenlemelere gitti. Örneğin, İsrail ile ilişkilerimizin maslahatgüzar seviyesine indirilmesi, Arap ülkelerini memnun etmeye yönelik bir tavır olarak algılanmıştı (Dursun, 1996: 107). Bu yönde bir diğer gelişme İsrail Meclisi'nin (Knesset) çıkardığı bir kanun ile Kudüs'ü İsrail'in değişmez başkenti ilan etmesi üzerine yaşandı. Türkiye, 26 Kasım 1980'de, İsrail ile diplomatik ilişkilerimizi ikinci katip seviyesine indirme kararı aldı (Armaoğlu, 1991: 850).

1980 darbesinin ardından başa gelen Bülend Ulusu hükümetinin programında o dönemde izlenen Filistin politikası ile ilgili şu ifadeler dikkat çekicidir:

"Bölgemizdeki anlaşmazlıklar karşısında Türkiye'nin yaklaşımı, adalet ve hakkaniyet, her milletin kaderini bizzat tayin etmesi, kuvvet yoluyla toprak ilhakının reddi gibi ilkelere dayanacaktır. Bu ilkelere çerçevesinde Orta Doğu sorununa karşı tutumumuz ve Filistin halkının haklı

davasına desteğimiz de azimle sürecektir." (Ertosun, 2011: 71).

Aynı yönde daha üst düzeyde ilişkilere girmekte bir sakınca görülmedi. 1981 Ocak ayında, açılış merasimi Mekke'de yapılan ve toplantıları Taif'te devam eden Üçüncü İslam Zirve Konferansı'nda Türkiye ilk defa Başbakan seviyesinde, Bülent Ulusu tarafından temsil edildi (İhsanoğlu, 1995: 401).

İlişkilerin en düşük seviyede cereyan ettiği bu dönemde, dönemin Türkiye Cumhurbaşkanı Kenan Evren, Arap ülkelerine yaptığı gezilerinde "bölgede istikrarsızlığın en büyük kaynağı olarak" İsrail'i göstermiş ve bu ülkeyi çok sert bir üslupla eleştirmişti (Altunışık, 1999: 188).

Türkiye'nin İsrail'e karşı izlediği bu politika, sadece İsrail'in değil, ABD'nin de tepkisini çekti ve Ocak 1981'de 61 Amerikalı Senatör, Türkiye'nin Washington Büyükelçisine bir mektup gönderdiler. Söz konusu mektupta, Türkiye'nin son dönemlerde İsrail'e karşı izlemiş olduğu politikanın Türk-Amerikan ilişkilerini olumsuz yönde etkileyebileceği uyarısında bulundular. Türkiye ise ABD senatörlerinin bu uyarısına/tepkisine Türkiye'ye gelmek isteyen bir İsrail spor kafilesine izin vermeyerek cevap verdi (Tavlaş, 1999: 86).

1980'li yıllar boyunca Türkiye siyasetine damgasını vuran Turgut Özal ve ANAP hükümetleri döneminde Orta Doğu ülkeleriyle aktif bir politika izlendi. Özal'a göre Türkiye bölge gelişmelerinde aktif rol almalı, bölge ülkeleriyle ilişkilerini İslam ortak paydası üzerinden özellikle ekonomik alanda daha da geliştirerek kapasitesini daha da arttırmalı ve serbest piyasa ekonomisinin gereklerini daha iyi şekilde yerine getirmeliydi. Büyük bir pazar olarak değerlendirilen Arap ülkeleri Türkiye'nin ihtiyaçlarına cevap verebilecek bir potansiyele sahipti. Diğer yandan Türkiye'nin özellikle petrol bağımlılığı yüksek bir ülke olması da bu girişimleri destekler bir başka faktör konumundaydı. Sonuç olarak, Özal'ın politikalarının ana çerçevesini İslam, milliyetçilik ve refah ekonomisini oluşturma olduğu söylenebilir (Öniş, 2004: 113-116).

1986 yılından sonra, ABD Kongresi'yle yaşadıkları problemleri aşabilmek için, Washington'da bulunan İsrail lobisinin desteğini almanın yollarını arayan Türkiye'nin, İsrail'le ilişkileri belirgin bir şekilde gelişmeye başladı. Washington'dan gelen baskılarla 1986 yılında İsrail ilişkilerini geliştiren Türkiye, Tel-Aviv'de bulunan ikinci derecedeki elçiliğine tecrübeli bir diplomat olan Ekrem Güvendiren'i atadı. Bu yakınlaşmaların sonucunda, Arap-İsrail barış süreci başlamış ve FKÖ, 1988'de İsrail'in varlığını ve Filistin'de "iki devletli çözüm" ilkesini kabul etmişti.

İsrail'le ilişkilerdeki yumuşamanın sebepleri arasında Türkiye'nin dış politikasında, Avrupa Topluluğuna tam üyelik başvurusunun gündeme gelmesiyle birlikte Avrupa'nın siyasi ve ekonomik ağırlığı belirgin bir şekilde kendisini göstermeye başlaması da gösterilir (Türel, 2010: 15).

Bu gelişmelerle aynı süreç içinde Soğuk Savaş'ın etkisini kaybetmesiyle Türkiye gerek Batıyla gerekse Sovyetler Birliği'yle iyi ilişkiler geliştirme imkanı buldu. Böylece Orta Doğu ilişkilerinde gerek Araplarla gerek İsraililerle dostluk ilişkilerini korumayı başarabildi (Hale, 2003: 179).

Bu bağlamda, 14 Kasım 1988 tarihinde Cezayir'de FKÖ Konseyi toplantısında bağımsızlığını açıklayan Filistin Devleti'ni ilk tanıyan Türkiye oldu. Bu gelişme Filistinlileri ve Arap ülkelerini memnun ederken, en olumsuz tepki normal olarak İsrail'den geldi.

Türkiye'nin bu adımını İsrail Dışişleri Sözcüsü Alon Lie şu şekilde değerlendirmişti:

"Türkiye'nin tutumunun bölgede barış ve istikrara katkıda bulunacağına inanmıyoruz. Bağımsız Filistin Devletini tanıma kararından sonra Ankara'nın Orta Doğu sorununun çözümünde rol oynaması zorlaşır." (Tavlaş, 1999: 92).

Diğer yandan İsrail-Filistin barışının sağlanması konusundaki girişimlere taraf olmak isteyen Özal, Orta Doğu'daki çatışmaları bitirmek için "Barış Suyu Projesi"nin büyük etki yapabileceğini savundu. Özal'a göre, boru hattı ile taşınacak olan su 20 milyon insan için yeterli olacak ve Arap-İsrail barışını sağlayacaktı (Laçınok, 2007: 591)

1980'li yılların sonunda Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte Türkiye'nin de aralarında bulunduğu birçok devlet Soğuk Savaş dönemi boyunca üstlendikleri rollerde günün şartlarına cevap verebilecek değişiklikler yapma ihtiyacı hissettiler. Soğuk Savaş süresince genel olarak NATO'nun güney kanadının koruyucusu rolünü üstlenen Türkiye kendini yine bir yol ayrımında bulmuştu.

Ne var ki 1990'lı yıllar boyunca, dış politikaya damgasını vuran temel özellik Batı eksenli çaba ve arayışlar olacaktı. Bunun tabii neticesi olarak da Filistin meselesinde daha mesafeli yaklaşımlar sergilenirken, 'Arap' Orta Doğu'dan uzak Batılı bir dış politika anlayışı (Balcı, 2011: 121) çerçevesinde yine Batı ülkeleriyle çok yakın ilişkileri olan İsrail'le yakınlaşma politikası ivme kazanmış oldu. Bu dönemde ilişkiler hiçbir dönemde görülmediği kadar açık ve üst seviye yürütüldü. Bunun da temelinde 1990'lı yıllar boyunca, iç politikada çeşitli koalisyonların işbaşına gelmesi ile dış politikada görece istikrarsız bir görüntü çizmesi, iktidarı eline alan yönetimler kendi dış politika görüşlerini uygulayıp istedikleri sonuçları alabilecek kadar uzun süre iş başında duramamaları, ortaya çıkan otorite boşluğunu dolduran askeri elitin yönetimde etkin bir görüntü çizmesi, Orta Doğu'ya yönelik rol ve politikaların şekillenmesinde neredeyse başrolde yer alması gibi temel sebepler vardı (Aydın, 2005: 16-17).

90'lı yılların ilk yarısında Türkiye-İsrail ilişkilerinin daha rahat bir zemine oturmasına etki eden bir diğer gelişme, en az Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle ortadan kalkan Sovyet tehdidi kadar önemli bir yer edinen ve 1990-1991 yılları arasında yaşanan Körfez Krizi oldu. Bu krizin de etkisiyle İsrail-Filistin ilişkileri açısından bu dönem, Filistin'i İsrail'le barış yapmaya zorlayan bir dönem olmuştu. FKÖ'nün Körfez Krizi esnasında Irak'ı destekleyen tek Arap unsur olması ve bunun sonucunda Arap devletlerin FKÖ'ye olan maddi desteklerini azaltması bu durumun başlıca sebepleri arasındaydı. Körfez Krizi ile Filistin konusunda bu döneme kadar mevcut olan, Arap devletlerinin İsrail'e karşı bir blok olma durumları ortadan kalkmış, İsrail'e Arap devletleri ile diplomatik ilişkiler kurma yolunda bir fırsat sunmuştu (Erhan, 2005: 570).

İsrail'le Arap ülkelerinin yakınlaşması demek, Türkiye'nin Arap ülkelerini gücendirmeden İsrail'le olan ilişkilerini

sorunsuzca geliştirebilmesi demektir. Böylece Türkiye, Orta Doğu'da yaşanan bu gelişmeler karşısında İsrail'le çoğunlukla gizli sürdürülen ilişkileri açıkça geliştirmek için bir fırsat bulmuş oldu. Bu kapsamda dönemin hükümeti, daha önceden kabul edilmesine rağmen BM'nin "Siyonizm'in bir tür ırkçılık olduğu" kararının iptali görüşmelerinde çekimser oy kullanarak (Dursunoğlu, 2005: 58) ilişkilerin geliştirilmesi yönünde bir adım attı. Aynı şekilde ABD'nin politikaları doğrultusunda, 30 Ekim 1991'de başlayan, Arap devletlerinin yanı sıra, İsrail ve Filistin'in de katıldığı Madrid Konferansı'nın hemen ardından 31 Aralık 1991'de Ankara'daki İsrail ve Filistin temsilciliklerinin eş zamanlı olarak Büyük Elçilik düzeyine yükseltilmesi de bu yönde atılan adımlardan (Erhan ve Kürkçüoğlu, 2005: 568).

1991 yılında Arap-İsrail barış sürecinin başlaması ve ardından 9 Eylül 1993'de Yitshak Rabin ile Yaser Arafat'ın "Filistin Özerklik İlkeleri Deklarasyonu" imzalamaları Türkiye'nin FKÖ ve Arap ülkeleriyle ilişkilerini koparmadan daha yakın ilişkiler geliştirmesine imkan sağladı. Filistin Devlet Başkanı Arafat, 25 Eylül 1993 tarihinde Türkiye'ye geldi ve Cumhurbaşkanı Demirel ile görüştü. Türkiye ve Filistin arasında ilk kez olması bakımından tarihi önem taşıyan kültür, eğitim ve bilim alanında işbirliği öngören bir anlaşma imzalandı (Tuncer, 2007: 223).

Arafat, 1994 Eylül'ünde bir kez daha Türkiye'ye geldi ve Demirel ile görüştü. Arafat'ın 1995 yılındaki ziyaretinde Demirel, Kudüs'ü geçmişte ilhak ederek başkent ilan eden İsrail'in, Filistinlilere Gazze ve Eriha'da sınırlı özerklik verilmesini öngören tarihi 1993 İlkeler Bildirgesi'nin Kudüs ile ilgili maddelerine uyması çağrısında bulundu (Tuncer, 2007: 224).

90'lı yılların ikinci yarısında Türkiye-İsrail arasındaki yakınlaşmayı en üst düzeylere çıkararak en önemli etkenlerin başında ise İslamcı eğilimin partiler düzeyinde de giderek güçlenmesi oldu.

İslamcı yükselişin karşısındaki gruplar, bölgede Türkiye ile benzeşen siyasi ve ekonomik yapıya sahip tek ülke olan İsrail'le ilişkilerin geliştirilmesinin, "dış politikada yeni bir maceraya girilmesini önleyeceği" görüşünü savunmaya başladılar. Siyasi ve ekonomik olarak Türkiye'den daha alt düzeyde olan İslam ülkeleriyle yakınlaşma çabalarının, "Türkiye'yi cumhuriyetin başından itibaren hedef seçilen Batılılaşma ve çağdaşlaşma hedefinden uzaklaştıracağı" savunan görüşler ağırlık kazanmaya başladı (Erhan ve Kürkçüoğlu, 2005: 569). Bu dönemde belirttiğimiz gerekçeyle Türkiye'nin İsrail ile yakınlaşmasının baş mimarları ise ülkedeki laik sistemi korumaya yönelik bir politika olarak gören ordu ve sivil bürokrasi olmuştu (Bacık, 2001: 52). Bu kesimin İsrail'le ilişkilerin geliştirilmesinde etkili olduğu dönem ise 54. Türkiye Hükümeti olan Refahyol (28 Haziran 1996-30 Haziran 1997) dönemi olduğu söylenebilir. Bu dönemde Türkiye-İsrail yakınlaşmasını büyük ölçüde askeri yapı belirlemişti (Özcan, 2002: 53). Laik Kemalist sınıf Türk dış politikasının ve dolayısıyla da Türkiye'nin İslamlaştığı düşüncesinden hareketle bu süreci tersine çevirme çabası içine girmişlerdi (Balci, 2011: 120).

1990'lı yıllarda artan Türkiye-İsrail ilişkilerinin temelinde yatan aktörlerden birisi de güvenlik-tehdit algılamalarıydı. SSCB'nin dağılması ve Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle Orta

Doğu Bölgesinde önemli güvenlik boşlukları meydana gelmişti. Suriye, İran ve Irak'la aramızda çıkan en önemli güvenlik tehdidi ise PKK terör örgütü kaynaklıydı. Bir yanda PKK'ya ciddi destek veren, destek vermenin yanında, topraklarında barınmasına, kamplar kurmasına, eğitim faaliyetleri icra etmesine, hatta 1998 yılına kadar terörist başı Abdullah Öcalan'ın topraklarında ikamet etmesine izin veren Suriye, diğer yanda Körfez Krizi sonrası kuzeyinde oluşan otorite boşluğunu Türkiye'ye karşı bir koz olarak kullanma adına PKK'nın yerleşmesine imkan tanıyan, hatta teşvik eden Irak hükümeti, bir diğer yanda gizli den gizliye bu bölgelerde bir Kürt devleti kurma planları yapan ABD karşısında Türkiye büyük güvenlik problemleriyle yüz yüze kalmıştı (Fırat ve Kürkçüoğlu, 2005: 557-559). 1993 itibarıyla iki ülkenin güvenlik birimleri arasında ziyaretler gerçekleştirildi ve yakınlaşmalar başladı. 1994 yılına gelindiğinde ilişkiler askeri boyutlara taşındı (Özcan, 2005: 56-57).

Karşılıklı ziyaretlerin sürdüğü bu süreçte 23 Şubat 1996'da iki ülke arasında "Askeri Eğitim ve İşbirliği Antlaşması" imzalandı. Antlaşma hükümleri, iki ülke hava kuvvetlerinin ortak eğitim yapmasını, İsrail'in Türk hava sahasında eğitim uçuşu yapabilmesini, askeri personelin birbirlerinin akademilerinde eğitim görmelerini kapsamaktaydı (Bölükbaşı, 2001: 265).

Askeri Eğitim ve İşbirliği Antlaşması'na, İsrail'le barış yapma taraftarı olmayan Suriye ve İran başta olmak üzere Mısır'ın da içinde bulunduğu Orta Doğu ülkelerinden sert tepkiler geldi (Yılmaz, 2001: 66-71)

Antlaşmaya karşı artan eleştiriler karşısında her iki ülke de bu antlaşmanın hiçbir ülkeye saldırı ya da savunma maksadı gütmeyeceğini vurgulamıştı. Ancak bu antlaşmanın hemen ardından İsrail'in Güney Lübnan'daki Hizbullah üyelerine karşı başlattığı "Gazap Üzümleri" operasyonu Arap ülkeleri tarafından bu antlaşmayla bağdaştırılmış ve İsrail'in Türkiye'den cesaret aldığı yorumunun yapılmasına sebep olmuştu (Oğan, 1997: 139).

Yine aynı süreç içerisinde 1997 yılında İsrail'de, Genelkurmay İkinci Başkanı Orgeneral Çevik Bir'in katıldığı toplantıda bölgede tehdit unsuru olan Suriye ve İran'a karşı ortak hareket edilmesi ve ABD'nin de içinde olduğu tatbikatlar düzenlenmesi kararlaştırıldı. Bu kapsamda 1998'in başında ABD'nin de katılımıyla Akdeniz'in uluslararası sularında "Güvenilir Deniz Kızı" adındaki arama kurtarma tatbikatı icra edildi ve 1999 yılı boyunca da benzer tatbikatlar sürdürüldü (Erhan ve Kürkçüoğlu, 2005: 572).

İsrail ile kurulan ve "stratejik ittifak" olarak niteleyebileceğimiz yakınlaşma çok uzun sürmedi. 1999 yılında Abdullah Öcalan'ın yakalanması sonrası PKK eylemlerinin durma noktasına gelmesi ve iç politikada bir tehdit olarak görülen İslamcılarının iktidardan iyice uzaklaştırılması sonucu paranoya boyutuna ulaşmış "iç ve dış tehdit" algılamalarının azalması, 2000 yılında başarısız olan İsrail-Filistin barış görüşmelerinin ardından İsrail muhalefet lideri Ariel Şaron'un yanındaki yüzlerce asker ve sivil gerçekleştirdiği provakatif Mescid-i Aksa tecavüzü sonrası Eylül 2000'de başlayan "İkinci İntifada" bütün dengeleri değiştirdi. Bu gelişmeler aynı zamanda İsrail ile ilişkiler konusunda en azından söylemsel düzlemde sivil alanın devreye girmesine de vesile olmuştu. İsrail'in

İntifada'ya karşı kullandığı orantısız güç, güçlü bir Filistin sempatisine sahip toplumsal tabanın zorladığı sivil söylemleri beraberinde getirmişti (Balcı, 2011: 127). Dönemin Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer, bölgede çatışmaların yoğunlaştığı Ekim 2000 tarihinde İsrail kuvvetlerini "aşırı güç kullanmakla" suçlamış, "Filistinli kardeşlerimize karşı girişilen şiddet hareketlerinin İslam dünyasını derinden yaraladığını" belirtmişti (Milliyet, 2000). Bu gelişmeler sonucunda Washington'dan gelen baskıya rağmen Türkiye, 20 Ekim 2000'de BM'nin İsrail'i sivillere karşı aşırı şiddet kullandığı gerekçesiyle kınayan ve olayları soruşturmak için bir mekanizma oluşturulmasını destekleyen bir karar tasarısına lehte oy verdi (Balcı, 2011: 127).

Bu dönemde Türkiye, özellikle Filistin sorunu bağlamında barış sürecini hayata döndürecek girişimler başlattı ve "Ankara Yaklaşımı" olarak adlandırılan bir eylem planı benimsedi (Kohen, 2002). Ankara Yaklaşımı çerçevesinde başta İKÖ olmak üzere bölgesel ölçekte etkili güçlerin ve örgütlerin devreye girmesini sağlayarak işgal altındaki topraklardaki savaşı durdurmaya yönelik uluslararası bir eğilim oluşturmaya çabaladı (Özcan, 2010: 40).

İkinci İntifada sonrası iç politikadaki gelişmeler askerini İsrail'le ittifak üzerinden yürüttüğü söylemin meşruluğunu büyük ölçüde sarsmış, sivil politik kesime söylem alanı açmıştı. Bu yöndeki gelişmeler devam etti. Nisan 2002 tarihinde İsrail'in işgal altındaki toprakları işgal ettiği bir sırada dönemin Başbakanı Bülent Ecevit, Ariel Şaron yönetimini "Filistin halkına dünyanın gözü önünde soykırım" uygulamakla suçladı (Balcı, 2013). Bununla da kalmadı, İsrail'le yapılan anlaşmalar tartışmaya açıldı.

Ecevit'in sert bir dille eleştirdiği hadise, Batı Şeria'nın Cenin kentinde 70 Filistinlinin İsrail tarafından öldürülmesiydi. Bu olay, Türkiye'nin birçok şehrinde, Erzurum'da, Urfa'da ve İstanbul'da Beyazıt Camii'nin ve Pendik Camii'nin önünde, İsrail'in protesto edilmesi sonucunu doğurdu. Filistinlilere karşı İsrail tarafından yapılan askeri operasyonlar özellikle Türk kamuoyunda ve Türk basınında ciddi rahatsızlığa yol açmıştı (Hale, 2009: 149). Dolayısıyla hem kamuoyu baskısı, hem de eskiden beri Filistinlilere olan sempatisi sebebiyle Ecevit, İsrail'i sert bir şekilde eleştirmiş ve yaşanan olayı "soykırım" olarak adlandırmıştı (Uzer, 2011: 152).

8 Mart 2002 tarihinde yapılan Savunma Sanayi İcra Komitesi toplantısında Ecevit, İsrail'in Filistin ile gerginlik yaşadığı bir dönemde İsrail'e böyle bir işin verilmesi konusunda taşıdıkları kaygıya rağmen "acil, yeni nesil tank gereksinimi" dikkate alınarak ihalenin İsrail'e verildiğini söylemişti (Hürriyet, 2002). Ancak dönemin koalisyon ortağı ve Başbakan yardımcısı Mesut Yılmaz'dan aykırı bir yorum ve talep gecikmeden geldi. Mesut Yılmaz yaptığı açıklamada, "bu projenin imzalanmasını Filistin'in işgali çözümlene kadar askıya almanın yararlı olduğunu" belirtmiş, neden böylesi bir dönemde bu anlaşmanın imzalandığını sormuştu (Balcı, 2013).

Ak Parti iktidarının başlamasıyla birlikte Filistin politikası çok farklı bir boyut kazandı. Ak Parti hükümeti her ne kadar ilk yıllarda İsrail'le yapılan askeri anlaşmalardan geri adım atmak gibi pratik düzlemde ilişkileri olumsuz etkileyen adımlar atmaktan kaçınsa da, İsrail'in Filistin toprakları üzerinde gerçekleştirdiği tüm icraatları en üst düzeyden ve çok sert ifadelerle eleştirilmeye, İsrail'le olan ilişkilere

mesafe konulmaya başlandı. Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın Hamas lideri Ahmed Yasin'in öldürülmesinin ardından İsrail'i "devlet terörü" uygulamakla suçlaması, Mayıs 2004'te İsrail'in Gazze'deki askeri operasyonlarını "devlet destekli terörizm" olarak tanımlaması (Balcı, 2005) 90'lı yıllarda cari olan asker ve bürokrasinin İsrail'le olası ilişkiler noktasındaki hakimiyetini ve kullandığı geniş manevra alanını iyice daraltmıştı. 2005 yılına kadar üst düzey askeri yetkilileri arasında karşılıklı ziyaretleri gerçekleşse de, bu yıldan itibaren iki ülke arasındaki ziyaretler önemli ölçüde azaldı. Türkiye'den Genelkurmay Başkanı düzeyinde bir ziyaret olmadı. Hatta dönemin Genelkurmay Başkanı Yaşar Büyükanıt'ın Ekim 2007'de İsrail ziyareti planladığı açıklansa da bu daha sonra iptal edildi. Beş yılın ardından 2010 yılında ilk kez bir İsrail Genelkurmay Başkanı Türkiye'yi ziyaret etti.

2005 yılından itibaren azalan askeri ziyaretlere paralel olarak ikili ilişkilerde asker ve bürokrat hakimiyetinin yerini sivil politik alanın hakimiyetine bırakmaya başladığı gözlemlendi. Ocak 2005'te dönemin Dışişleri Bakanı Abdullah Gül'ün ve Mayıs 2005'te de Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın İsrail ziyaretleri bu değişimin ilk göstergeleri oldu (İnat, 2006: 24, 28).

Mayıs 2005'te büyük bir heyetle İsrail'i ziyaret eden Recep Tayyip Erdoğan, Cumhurbaşkanı Moshe Katsav ve Başbakan Ariel Sharon ile görüştü. İsrail'i 2004 yılında Hamas lideri Şeyh Ahmet Yasin'e suikast düzenlemesi sebebiyle devlet terörü yapmakla suçlayan Erdoğan, bu sefer daha ılımlı mesajlar vererek Türkiye'de yaşayan "30.000" Yahudi kökenli vatandaşın ve İsrail'e Türkiye'den göçmüş 100.000 kişinin iki ülke arasında bir köprü olduğunu vurguladı. Daha da önemlisi, anti-Semitizmin bir insanlık suçu olduğunu ifade etti (Uzer, 2011: 151).

Bu ziyaretlerde Türkiye'nin İsrail ile Suriye ve Filistin arasında yaşanan problemlerde arabuluculuk görevi üstlenebileceği teklifi dile getirilmesi, Türkiye'nin gözündeki İsrail'i 1990'lardaki stratejik ortak pozisyonundan çıkarmış ve diğer bölge ülkeleri ile eşit pozisyona taşımıştı (Balcı, 2011: 130).

Hamas'ın 2006 başındaki Filistin Ulusal Yönetimi Meclisi için yapılan seçimlerden zaferle çıkmasıyla Türkiye, Hamas ile görüşmeye başladı. Şubat 2006'da Hamas'ın sürgündeki liderlerinden Halid Meşal'in Türkiye ziyaretinden sonra İsrail'de ve Amerikan Kongresi'nde Türkiye'ye ciddi eleştiriler yöneltildi. Ahmet Davutoğlu hem Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın Dış Politika Başdanışmanı olarak, hem de daha sonra Dışişleri Bakanı olarak Meşal ile muhtelif kereler görüşme yaptı (Hale, 2009: 150).

Bu tarihten itibaren Aralık 2008'de İsrail'in Gazze'ye geniş çaplı bir operasyon düzenlemesine kadar geçen süreçte Türkiye-İsrail ilişkilerinde, gerilim alanları dışında, büyük ölçüde bu arabuluculuk önerileri hâkim oldu (Tür, 2009: 27). Bu dönemde iki ülke arasında ilişkiler belirli bir seviyede tutulmaya çalışıldı. Bu çabanın iki örneği İstanbul'daki sinagog saldırıları sonrasında dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Başhaham ile bu seviyede ilk kez gerçekleşen görüşmesi ve 2007'de Peres'in TBMM'ye hitap eden ilk İsrail Cumhurbaşkanı olmasıydı (Sönmez, 2016: 2).

300'ü çocuk 1400'den fazla Filistinlinin katledildiği "Dökme Kurşun Operasyonu" (27 Aralık 2008-18 Ocak 2009) İsrail'le ilişkiler için tam bir kırılma noktası oldu.

Türkiye'nin İsrail-Suriye arasındaki barış görüşmelerine yardımcı olduğu bir dönemde, İsrail Başbakanı Ehud Olmert'in Başbakan Erdoğan'la 22 Aralık 2008 tarihinde Ankara'da yaptığı görüşmede şiddetten kaçınacağı mesajı vermesinin hemen ardından bu saldırı emrini vermesi, Türkiye'nin çok sert tepki göstermesine sebep oldu (İnat ve Telci, 2011a: 130).

Türkiye'nin arabuluculuk çabalarında bir ilerleme kaydettiğini düşündüğü bir dönemde ve hatta tam da İsrail Başbakanı'nın Türkiye ziyaretinin sonrasında bu operasyonun gerçekleştirilmesi, başta Başbakan Erdoğan'da yarattığı hayal kırıklığı hissi olmak üzere Türk liderlerinin İsraili muhataplarına karşı olan güvenini sarstı.

Başbakan Erdoğan, operasyonu hükümetinin uzun süredir yürüttüğü "barış teşebbüslerine indirilmiş bir darbe olarak" gördüğünü belirtti ve şu değerlendirmeleri yaptı:

"Barış için bu kadar çaba sarf ettiğimiz dönemde, İsrail'in böyle bir yola tevessül etmesini, her şeyden önce barışa, barış teşebbüslerine indirilmiş bir darbe olarak görüyorum... Bugün İsrail-Suriye görüşmeleri ile alakalı olarak, İsrail Başbakanı Olmert'i aramayı düşünürken, bu arama işlemini iptal ettim ve aramıyorum. Çünkü bu bize karşı da yapılmış saygısızlıktır. Türkiye olarak, şu ana kadar olan tavrımız neyse, bu yardımları devam ettirme kararlılığımızdayız" (Hürriyet, 2008).

Bu gelişmenin akabinde, Türkiye yine de Tel Aviv'den Gazze ambargosunu yumuşatması ve Şam yönetimiyle Ankara'nın kolaylaştırıcılığında görüşmelere yeniden başlaması çağrılarını yapmaktan geri durmadı. Bunların sonuç vermemesi ile İsrail'in uzlaşma ve diyalog yoluyla barışçıl bir çizgiye çekilemeyeceği görüşü Türk tarafında ağırlık kazandı. İsrail'in normal diplomatik kanallarla ikna edilemeyeceği algısının yerleşmesiyle Türkiye, takip ettiği politikalarla, İsrail'in Filistin meselesindeki tavrını uluslararası kamuoyu nezdinde sorgulanır hale getirmeye çalıştı. Gazze'ye uygulanan ambargonun hukukiliğini, yerleşimciler politikasını ve İsrail'in BM kararlarını hiçe saymasını gündeme taşıyıp, İsrail'in bunların hesabını vermesi için çaba gösterdi (Kardaş, 2011: 16).

Türkiye yeni yaklaşımı ile İsrail'i uluslararası toplum nezdinde yalnızlaştırmayı ve üzerinde oluşturacağı baskı ile Filistin politikasını değiştirmeyi hedeflemişti. İlginç bir biçimde, ortaya çıkan yeni stratejik ortam da bu politikanın hayata geçirilmesi için uygun bir zemin hazırlamaktaydı. Güç dengesinin kendi lehine kaydığı ve ABD'nin etkisinin azalması ile bağımsız politikalar izleyebileceği algısı bölgesel liderlik arayışındaki Türkiye'nin İsrail'e dönük yaklaşımını sertleştirmesini kolaylaştırdı. Çünkü İsrail'le ilişkilerin zayıflamasının stratejik anlamda maliyeti olmadığı kanısı yaygınlaşmıştı. Bu kanıyı destekleyen diğer bir gelişme ise Türk tarafının Obama yönetiminin ve dünya kamuoyunun da kendi pozisyonuna yaklaştığı ve İsrail'in Filistin politikasını sorguladığı varsayımını benimsemesiydi (Kardaş, 2011: 17).

Diğer yandan 1990'lı yıllardan 2000'li yıllara miras kalan silah anlaşmaları ve ortak tatbikat anlaşmaları aracılığıyla askerinin İsrail politikasındaki etkisi hiç de azımsanmayacak düzeyde seyretmişti. Askerinin İsrail ile yaptığı bu türden anlaşmalara sivil politik alandan eleştiriler gelmesine ve İsrail'in sorumluluklarını yerine getirmemesi nedeniyle bazı iptaller yaşanmasına rağmen süreci tersine çevirecek bir

gelişme ilk on yılın sonuna kadar gerçekleşmedi (Balci, 2011: 131).

Örneğin 2009'un başında Başbakan Erdoğan'ın Davos Zirvesi'nde İsrail Cumhurbaşkanı Şimon Perez'e "Siz öldürmeyi çok iyi bilirsiniz. Plajlardaki çocukları nasıl öldürdüğünüz, nasıl vurduğunuzu çok iyi biliyorum" ifadelerini kullandığı "One Minute!" çıkışının (Milliyet, 2009) ardından başlayan gerilimli süreçte askerî kesimden "Türkiye'nin tüm ülkelerle ilgili yürütmekte olduğu ikili askerî ilişkilerde milli menfaatler doğrultusunda hareket etmek esastır" (Radikal, 2009) açıklamasını yapabilişti. Ancak, bu açıklamaya rağmen, çok geçmeden sivil otorite dış politikadaki ağırlığını her geçen gün daha da perçinlediğini sergilemekten çekinmedi. Nitekim Şubat 2009'da İsrail Kara Kuvvetleri Komutanı Avi Mizrahi'nin Davos'ta yaşananlara referansla "Erdoğan, aynaya baksın" şeklindeki sözlerine hükümet bir notayla karşılık verirken, Genelkurmay da internet sitesinde yaptığı bir açıklamayla Mizrahi'nin sözlerini "talihsiz ve kabul edilemez" (Hürriyet, 2009) olarak nitelemişti.

Türkiye'nin İsrail'in Gazze saldırıları sırasında aldığı tutum ve Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın Davos Dünya Ekonomi Zirvesi'nde gösterdiği tepki Türkiye'nin Arap dünyasındaki popülerliğini daha da arttırdı. Bu gelişme, Erdoğan'ı Arap kamuoyunda oldukça popüler hale getirirken, Türkiye'nin İsrail'in yakın müttefiki olduğu algısının da sorgulanmasına sebep oldu (Altunışık, 2010: 9).

Gelişmelerin Filistin ayağındaki ilk önemli örneği Şubat 2006'da Erdoğan, Filistin'de yapılan demokratik seçimleri kazanarak hükümet kurma hakkını elde eden Hamas'ın Suriye'deki lideri Halid Meşal'i Ankara'ya davet etmesi oldu. Bu gelişme İsrail cephesinde büyük tepkiyle karşılandı.

Meşal'in Ankara'da ağırlanmasından rahatsız olan İsrail'in Başbakanlık Sözcüsü Raanan Gissin "Biz Abdullah Öcalan ile bir araya gelsek siz ne hissederdiniz" şeklindeki sözleri karşısında, Türkiye Dışişleri Bakanlığı'nca yapılan açıklamada Hamas'ın, PKK'dan farklı olarak İsrail'in izin verdiği demokratik seçimler sonucu iktidara geldiği, bu yüzden ikisinin bir tutulmasının mümkün olmadığını ve asıl önemli olan konunun Hamas'la görüşmek değil ona verilen mesajların içeriği olduğu ifade edildi (İnat, 2008: 35).

Bu gelişme Dışişleri bürokrasi ve askerî ağızlarından ciddi rahatsızlıkların dile getirilmesine de sebep olmuştu. Dışişleri bürokrasisi ilk etapta "Hamas'ın ziyareti söz konusu değil" şeklinde açıklamalarda bulunurken, ziyaretin gerçekleşmesinin ardından yapılan açıklamada da üst düzey bir yetkili "Bakanlığımızdan bir davet yok. Hamas başka kanallardan gelmiş olabilir" ifadesini kullandı (Hürriyet, 2006). Dönemin Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Yaşar Büyükanıt konuya ilişkin yaptığı açıklamada "Siyasi konularda konuşmak istemiyorum. Ancak Hamas bir terör örgütüdür" ifadelerini kullandı (Sabah, 2006). Dönemin Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer de 7 Haziran 2006 tarihinde İsrail'e yaptığı gezi sırasında "Hamas temsilcilerini devlet davet etmedi, Siyasi parti davet etti" açıklamasında bulundu (Balci, 2011: 130).

Türkiye'nin İsrail'in saldırgan politikaları karşısında tavrını sertleştirmesinin bir başka gerekçesi olarak, AK Parti hükümetinin artık iç politikada kendi meşruiyetini sorgulayarak demokratik işleyişe güç kullanmak suretiyle müdahale etmek isteyen kesimlere karşı verdiği mücadelede

önemli başarılar elde etmesi ve demokratik seçimlerle halktan almış olduğu meşru yönetme hakkını kesintisiz bir şekilde kullanabilecek konuma gelmesi gösterilmiştir (Balci ve Kardeş, 2012: 99-120). Bu şekilde iç politikada sağlanan istikrar, hükümetin ABD gibi etkili dış aktörlerden gelen baskı ve telkinler karşısında daha sağlam durmasını sağlamış ve Filistin meselesi hakkında daha bağımsız politikalar geliştirmesine imkân vermişti.

İsrail'in saldırgan politikalarına karşı Türkiye'nin artan tepkisiyle almış olduğu yaptırım kararları sonucunda iki ülke arasında giderek gerginleşen ilişkiler 11 Ocak 2010 tarihinde yaşanan "Alçak koltuk krizi" ile tekrar bozuldu. İsrail dışişleri bakanı yardımcısı Danny Ayalon'un, Türkiye'de hükümetin İsrail'i hedef alan sert açıklamaları, bunu takip eden yaptırım kararları ve "Kurtlar Vadisi Pusu" dizisinde İsrail ajanlarının bebek hırsızları olarak gösterilmesine duyduğu rahatsızlığı göstermek üzere Türkiye'nin İsrail Büyükelçisi Oğuz Çelikkol'u makamına çağırması, kendisinin oturduğundan daha alçak bir koltuğa oturmuştu. Bununla da yetinmeyip gazetecilerin tokalaşma isteklerini geri çevirmiş, İngilizce yerine İbranice olarak yaptığı açıklamada "Görüyorsunuz bizden aşağıda oturuyor, biz yüksekteyiz ve önüne tek bir bayrak koyduk. Ayrıca gülmüyoruz." ifadelerini kullanmıştı. Bu gelişme Türkiye'de çok büyük bir tepkiyle karşılandı. Uluslararası camianın yanı sıra bizzat İsrail içinden de yapılanın büyük bir nezaketsizlik olduğu yönünde açıklamalar gelmesi üzerine Ayalon özür dilemek zorunda kaldı. Ancak Türkiye, Bakan'ın kendisinden değil Tel Aviv'den resmi özür gelmesi konusunda ısrarlı oldu ve aksi takdirde Büyükelçi Çelikkol'u geri çağıracağını açıkladı. Böylece "Alçak koltuk krizi" olarak kayıtlara geçen kriz, İsrail'in 13 Ocak 2010 tarihinde gönderdiği bir mektupla, Türk Büyükelçisine yapılan davranıştan dolayı resmen özür dilemesiyle son bulmuş oldu (İnat ve Telci, 2011b: 109).

Bu kriz belki resmi bir özürle son bulmuştu. Ancak başka yeni krizlerin habercisi olduğu sonraki gelişmelerle görülecekti. İsrail'in Gazze'ye karşı uyguladığı abluka nedeniyle burada yaşayan 1,5 milyon Filistinlinin yaşadığı dram hem uluslararası camianın hem Türkiye'nin gündeminde sürekli yer almaya başlamıştı. Bu ablukaya dikkat çekmeye çalışan gönüllü aktivistlere her geçen gün yenileri ekleniyordu. İnsani Yardım Vakfı (İHH) tarafından organize edilen, aralarında Avrupa Parlamentosundan 15 milletvekilinin de bulunduğu 36 ülkeden 700'den fazla gönüllü ve 10 bin tonun üzerinde insani yardım malzemesini taşıyan 8 gemiden oluşan Gazze'ye Yardım Filosu'na 31 Mayıs 2010 tarihinde İsrail askerleri müdahalede bulundu. İsrail karasularının 73 mil açığında, uluslararası sularda, bu gemiler arasında yer alan Mavi Marmara gemisine orantısız bir şekilde güç kullanmak suretiyle yapılan saldırı sonucu biri ABD vatandaşı 9 Türkün şehit olması Türkiye'de çok büyük infial yarattı. "Gök Rüzgârları 7" Operasyonu sırasında gerçekleştirilen baskın yüzünden Türkiye'nin İsrail ile Aralık 2008'den başlayarak gitgide bozulan ilişkileri, Ankara'da en yetkili ağızlarca olayın "unutulmayacağı," ya da ilişkilerin "hiçbir zaman eskisi gibi olmayacağı" türünden ifadelerle vurgulanan derin bir bunalıma sürükledi (Gencer, 2010: 37).

Başbakan Erdoğan ve Dışişleri Bakanı Davutoğlu yaptıkları açıklamalarla İsrail'in bu saldırısını lanetleyerek, yapılanın "devlet eliyle işlenmiş bir cinayet" ve haydutlukla eşdeğer

olduğunu ifade ettiler. Tel Aviv yönetimini özür dilemeye, tazminat ödemeye ve Gazze'ye uyguladığı ablukayı sona erdirmeye davet ettiler ve aksi takdirde Türkiye'nin karşı tedbirlere başvuracağını ilan ettiler (Uzer, 2011: 156-161).

Türkiye uluslararası kamuoyunu İsrail'e karşı harekete geçirdi; BM Güvenlik Konseyi'ni, İslam Konferansı Örgütü Başkanlar Kurulu'nu ve NATO'yu olağanüstü toplantıya çağırarak bu örgütlerin İsrail'i kınayan bildirimler yayınlamasını sağladı; Tel Aviv'deki Büyükelçisi Oğuz Çelikkol'u istişarelerde bulunmak için Ankara'ya çağırdı. İsrail ile yapılması öngörülen askeri tatbikatlar iptal edildi. Bütün bunlara ilave olarak Türkiye, İsrail'den durumun normale dönmesi için isteklerini "Kamuoyu önünde özür dilemesi, gemilere saldırı konusunda bağımsız bir soruşturmayı kabul etmesi ve Gazze'ye yönelik ablukayı kaldırması" biçiminde taleplerini sıraladı (Özcan, 2010: 37).

Bu gelişmeler çerçevesinde, olayı soruşturmakla görevli, başkanlığını Geoffrey Palmer'ın yaptığı BM Genel Sekreterliği Soruşturma Paneli'nin hazırladığı 2 Eylül 2011 tarihinde yayınlanan raporu Türkiye'nin beklentilerini karşılamaktan çok uzaktı.

Raporun Türkiye açısından olumlu karşılanabilecek yanı, İsrail ordusunun abluka bölgesinden uzak olan gemiye çıkmadan önce nihai uyarıyı yapmadığını, aşırı ve mantıksız davrandığını, gemide direniş olacağını dikkate alarak kayıpları asgariye indirmek için değerlendirme yapılmadığını, şiddet içermeyen seçenekleri kullanmadığını, İsrail'in Mavi Marmara'ya yaptığı müdahalenin orantısız olduğunu, gemidekilere kötü davrandığını, İsrail'in olaydan dolayı üzüntülerini bildirmesi gerektiğini, yaralananlara ve ölenlerin ailelerine tazminatın ödemesini, Türk ve İsrail hükümetlerinin Orta Doğu'da istikrar ve uluslararası barış ve güvenlik için ilişkilerini onararak aralarında tam diplomatik ilişkilerini yeniden tesis etmelerini gerektiğini belirtmesiydi (Dalar, 2011: 16-18).

Türkiye'nin taleplerini yerine getirmeyeceği anlaşılınca, Türkiye İsrail'e karşı beş maddelik bir eylem planı açıkladı. Bu çerçevede; İsrail ile ilişkiler ikinci kâtip düzeyine indirilirken, askeri anlaşmaların askıya alınması, Türkiye'nin Doğu Akdeniz'de seyrüsefer serbestisi için önlem alması, Gazze ablukasının kaldırılması için konunun Uluslararası Adalet Divanı'na götürülmesi ve olayın Türk ve yabancı tüm mağdurlarının mahkemelerdeki hak arama girişimlerine destek verilmesi kararlaştırıldı (İnat, 2008).

Bu gelişmelerle birlikte Türkiye-İsrail ilişkileri İsrail devletinin kurulmasından beri en kötü dönemlerinden birini yaşamaya başlamıştı. Ancak Türkiye'nin bu dönemde dahi İsrail ile ilişkilerini tamamen kesmemesi ve ikinci kâtip düzeyinde de olsa ilişkileri devam ettirmesi, İsrail ile bu dönemde yaşanan sorunların bu ülkedeki aşırı sağcı hükümetin saldırganlıkta sınır tanımayan politikalarından kaynaklandığına, Türkiye'nin barışa istekli bir İsrail ile iyi ilişkiler kurmaya hazır olduğuna dair mesaj özelliği taşıyordu. Bu politika aynı zamanda Türkiye'nin kendi gücünün sınırlarının bilincinde olduğunu ve ABD'nin bölgedeki etkinliğini de hesaba katan rasyonel politikalar izlediğini de göstermekteydi.

Türkiye bölgede işbirliğine dayalı politikalar takip ederek barış ve istikrarı tesis ettiği varsayımı ile hareket ederken, İsrail'in politikalarını şiddet ve çatışma odaklı addetmiş ve bunları bölgede istikrarsızlık unsuru olarak görmüştür. Bu

yeni stratejik ortamda Türkiye'nin İsrail'le bir yandan önceki dönemdeki ilişkilerini gözden geçirdiği, bir yandan da İsrail'in bölgedeki politikalarını yüksek sesle sorguladığı bir dönemin öne açılmıştır (Kardaş, 2011: 14).

Filistin sorununa yönelik AK Parti hükümetlerinin takip ettiği bu rasyonel politika ile birlikte, geçmişten farklı olarak, sorunun tüm tarafları sürece dâhil edilmeye çalışılmış ve Filistin ekonomik ve insani açıdan desteklenmiştir (Altunışık, 2010: 159-150).

Bu dengeli dış politika iki sene sonra meyvelerini vermeye başladı. İsrail Başbakanı Netanyahu, ABD Başkanı Obama'nın İsrail'e gerçekleştirdiği ziyaret sırasında 22 Mart 2013 tarihinde, Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ı telefonla arayarak; İsrail tarafından Mavi Marmara saldırısıyla ilgili olarak yürütülen ve bir dizi operasyonel hatanın yapıldığına işaret eden soruşturma ışığında, can kaybına veya yaralanmaya yol açan her türlü hatadan dolayı İsrail adına Türk halkından özür diledi. Başbakan Erdoğan bu özür Türk halkına kabul ettiğini açıkladı. Ayrıca, hayatını kaybeden vatandaşlarımızın ailelerine tazminat ödemeyi de kabul etti. İsrail sivil halkın kullanacağı malların Gazze dâhil Filistin topraklarına girişine ilişkin kısıtlamaları esas itibariyle kaldırıldığına ve sükûnet devam ettiği müddetçe bu durumun da devam edeceğine ilişkin taahhütte bulundu. Yapılan görüşmede ayrıca, Filistin topraklarındaki insani durumun iyileştirilmesi için birlikte çalışmaya devam etme konusunda mutabık kalındı (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, 2015).

Türkiye-İsrail ilişkilerinde Haziran 2016 itibariyle önemli bir dönüm noktası yaşandı. 27 Haziran 2016'da duyurulan bir anlaşmayla önemli bir değişim gerçekleşti. İki ülkenin özellikle 2013 sonrasında sürdürdüğü farklı düzeylerdeki görüşmeler nihai bir uzlaşma metni halini aldı ve ilişkilerin onarımına dair ortak irade ortaya kondu.

İsrail ile Türkiye arasındaki ilişkilerin onarımına dönük çok kritik bir dönüm noktası olarak hatırlanacak anlaşmaya göre İsrail, Mavi Marmara'da hayatını kaybedenler ve aileleri için 20 milyon dolar tazminat ödeyecek ve Türkiye Filistin'e Aşdod Limanı üzerinden yardım ulaştırabilecek, Filistin'de insani projeler sürdürebilecekti. Buna karşılık Hamas Türkiye'de yalnızca siyasi temsilcilik bulundurabilecekti. Türkiye tarafından Hamas'ın hâlihazırda Türkiye'de askeri büro bulundurmadığı, ilişkilerin yalnızca siyasi boyutta olduğu ve Hamas meselesinin uzlaşma kapsamında yer almadığı belirtilse de İsrail tarafı bu yönde açıklamada bulunmuştu. Diğer yandan Mavi Marmara saldırısında görev alan İsrail güvenlik güçlerine dair Türkiye'nin yargı makamlarınca herhangi bir süreç işletilmeyecekti. Türkiye'nin bu doğrultuda öncelikli olarak Gazze için su arıtma tesisi, enerji santrali ve 200 yataklı Türkiye-Filistin Dostluk Hastanesi inşası için gerekli malzemenin iletimine başlayacağı belirtildi. Ayrıca iki ülke karşılıklı diplomatik temsilcilerini yeniden büyükelçilik seviyesine çıkaracak ve birbirlerine dair uyguladıkları yaptırımları kaldıracaklardı. Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Binali Yıldırım da konuya dair yaptığı açıklamada ilk insani yardım gemisinin, anlaşma dâhilinde Türkiye'nin yapacağı yardımların ilk kısmı olarak 1 Temmuz 2016'da Aşdod Limanına yola çıkacağını ifade etti (Milliyet, 2016). Bu bağlamda 11 bin ton insani yardım Lady Leyla gemisiyle 1 Temmuz günü yola çıktı ve 3 Temmuz'da Aşdod Limanı'ndan karşılandı (Sabah, 2016).

Bu anlaşmanın Filistin meselesi bağlamında sağladığı bazı önemli yararlarından bahsedebiliriz. Bunlardan birincisi anlaşma ile beraber Filistin'e Türkiye'nin yardım elinin uzatılması konusunda elde ettiği kazanım olmuştur. Bu anlaşma sayesinde Türkiye Gazze'ye insani yardım sağlamak için somut bir adım atma imkânı elde etmiştir. Diğer yandan anlaşmanın bu boyutunun ortaya çıkardığı en önemli neticelerden birisi de Filistin meselesinde Türkiye'nin istisnai konumunun altınının çizilmesidir. Türkiye böylece bölge ülkeleri arasındaki yumuşak gücüne de ciddi manada katkı yapma imkânı bulmuştur (Sönmez, 2016: 8)

Sonuç olarak Türkiye'nin son yıllarda, ABD politikalarına ters olarak, İsrail'in saldırgan politikalarına karşı çıkması, bizzat Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın "Filistin davası bizim davamız" (Yeni Şafak, 2014) ifadesinde kendisini bulan müstakil bir dış politika çerçevesinde İsrail'in yayımlacı yerleşim politikalarına yönelik sert eleştiriler getirmesi, Batılı ülkelerin terörist örgüt olarak gördüğü Hamas ile görüşüp onu El-Fetih ile barışa teşvik etmesi ve İsrail'in Gazze ablukasına karşı eylemlere destek vermesi, onu bölgedeki Müslüman halklar ve yönetimlerin çoğu nezdinde, Orta Doğu politikalarını kendi bağımsız iradesiyle belirleyen "güvenilir" ülke görünümünü kazandırmıştır. Bu görünümün ortaya çıkmasında da Başbakan/Cumhurbaşkanı Erdoğan, Dışişleri Bakanı/Cumhurbaşkanı Gül ve Başdanışman/Dışişleri Bakanı Davutoğlu'nun dış politika yaklaşımlarının şekillenmesinde sahip oldukları muhafazakâr siyasal kültürün önemli etkileri olduğu yadsınmaz bir gerçektir (Kardaş, 2006: 351).

Özetlemek gerekirse Türkiye'nin başta Filistin meselesi olmak üzere, bölgeye yönelik izlediği dış politika, bölgede kendisine yönelik görüşlerin olumlu yönde evrilmesine katkıda bulunmuştur. Türkiye Orta Doğu'daki komşuları ile yıllardır süregelen sorunlu ilişkilerini düzeltmeyi başarırken, bu süreçte diplomasi, diyalogun ve bölge ile ekonomik bağımlılığın önemini özellikle vurgulamıştır. Ankara ayrıca bölgesel anlaşmazlıklarda arabulucu rolünü üstlenmek için daha istekli bir hale gelmiş ve genellikle tarafsız ve yapıcı bir aktör olarak algılanmıştır. Türkiye, istikrarlı, barışçıl, refah düzeyi yüksek ve problemlerini kendi kendine çözüme kapasitesine sahip bir Orta Doğu vizyonunu teşvik ederek, böyle bir Orta Doğu'nun Türkiye'nin çıkarlarına da uygun olacağını belirtmiştir. Bu yeni söylem tarzı da Türkiye'nin bölgede kendisine yönelik algının olumlu yönde seyretmesini etkilemiştir (Altunışık, 2010: 10).

6. Sonuç

Türkiye açısından Orta Doğu, Arap toplumlarıyla beraber İsrail'i de içine alan, komşuluk ilişkileri içinde olduğu ve tarihsel olarak pek çok ortak unsuru paylaştığı bir coğrafyadır. Gerek üç semavi din için de kutsal sayılan Kudüs'ü içinde bulundurması, gerekse İslam Âleminin merkezi sayılan Haremeyn-i Şerifeyn'in, yani Kâbe ve Mescid-i Nebevi'nin bu coğrafyada olması bölgeyi son derece hassas ve önemli kılmaktadır. Yüzyıllar boyunca Haçlı Seferlerine sebebiyet veren topraklar bugün de farklı sebeplerle çeşitli problemlerin merkezindedir. Dini bağlamdaki problemler de kısmen devam etmekle birlikte Müslüman-Hristiyan çekişmesi ekseninden İsrail-Filistin sorunu eksenine kaymıştır.

Bölgenin bir kısmının İsrail açısından vaadedilmiş topraklar olarak görülmesi, İsrail'in varlığı ve güvenliği ile Yahudiliğin varlığı ve güvenliği arasında doğrudan bir bağlantı kurulması sonucunu doğurmuştur. Bu vaadedilmiş topraklarda Filistin ile uzun yıllardır yaşanan problemler bölgede barışın hâkim olmasına engel olan en önemli faktörlerdendir. Bu problemler ve çatışmalar bölgede savaşlar dâhil çok önemli ve kalıcı izler bırakmıştır.

Bu sebeplerden dolayı Türkiye'nin Cumhuriyet tarihi boyunca Filistin meselesi çerçevesinde yürüttüğü politika, aslında İsrail politikasının bir nevi izdüşümü olarak görülebilir. Dolayısıyla İsrail ile Filistinliler ve diğer Arap devletleri arasındaki sorunlara yaklaşımı, bir nevi Filistin politikası olarak değerlendirilebilir. Bu açıdan bakıldığında da gerek Filistin ile gerekse diğer bölge ülkesi Arap devletleriyle ve özellikle İsrail'le ilişkilerinde önemli inişler ve çıkışlar yaşanmıştır. Bazı dönemlerde İsrail yanlısı denebilecek politikalar izleyen Ankara, bazen de açık bir şekilde Arap ülkelerinden ve Filistin'den yana bir tavır sergilemiştir.

Türk-İsrail ilişkilerindeki bütün bu iniş-çıkışlara rağmen, Ankara 1949 yılında resmen tanıdığı İsrail ile diplomatik ilişkileri hiçbir zaman tamamen kesmemiştir. İlişkilerin en sorunlu olduğu dönemlerde bile, İsrail devletiyle Türkiye arasındaki diplomatik ilişkiler düşük düzeyde de olsa devam etmiştir.

Türkiye'nin İsrail devletiyle ilişkileri ve bu çerçevede Filistin sorununa yaklaşımı çok kuvvetli bir şekilde başta ABD olmak üzere Batılı ülkelerin etkisi altında kalmıştır.

Türkiye, İsrail konusunda, ABD etkisi altında olmayan, kendi bağımsız politikalarını izlediği ölçüde Arap ülkelerinin çoğu ve İran tarafından "güvenilebilecek" ve işbirliği yapılabilecek bir partner olarak görülmüştür. Buna karşılık, Ankara'nın İsrail-Filistin sorununa yaklaşımı Batı ile paralel olduğu dönemlerde bölgedeki Müslüman ülkelerinin Türkiye'ye yönelik politikaları "şüpheli" karşılanmıştır.

Cumhuriyetin ilk yıllarında, Filistin'le ilişkilerinde öne çıkan en önemli unsur devletin ve rejimin korunması olmuştur. 1923-1939 tarihleri arasında devleti yapılandırma ve rejim inşası sürecindeki Türkiye'nin ulusal çıkarları sistemde ve bölgede istikrar gereği üzerinde şekillenmiştir. II. Dünya Savaşı sonrasında ise, Filistin konusunda önce Arap yanlısı, sonrasında ise İsrail yanlısı siyaset dikkatleri çeker. Bu dönem ve sonrasında Türkiye'nin genel olarak Orta Doğu ve özelde de Filistin politikası Batı ile paralel gelişmiş ve Soğuk Savaşın dinamikleriyle şekillenmeye devam etmiştir.

Filistin meselesinde Batıdan tamamen olmasa da kısmen bağımsız hareket etme adına atılan ilk adımlarda Kıbrıs meselesinde yaşanan yalnızlığın büyük etkisi olmuştur. Bu meselede Batı, kendine daha az bağlı ve üstelik haksız konumdaki Yunanistan'ın ve adadaki saldırgan Rumların yanında yer alırken, kendine daha sadık ve haklı olan müttefiki Türkiye'yi yalnız bırakmıştır. Üstelik en kritik bir meselede yaşanan bu yalnızlığın tek aktörü Batı değildir. BM Genel Kurulu'nda yapılan oylamada o dönemde sayıları 40'ı aşan İslam ülkesinden sadece İran ve Pakistan'ın Türkiye'ye destek olması, özellikle Türkiye'nin komşuları ve içinde bulunduğu bölge ile ilişkilerinin ne kadar kopuk olduğunun bir göstergesi olarak değerlendirilmiştir.

Türkiye Orta Doğu ülkelerine yönelik politikalarında köklü değişikliğin ilk örneği olarak 5 Haziran 1967'de başlayan Arap-İsrail Savaşı sonrası izlenen politika gösterilebilir.

Kıbrıs meselesinin temel etken olduğu dış politika değişimi gereği Türkiye, sonraki yıllarda da özellikle Arap ülkelerinin tepkisini çekecek davranışlardan dikkatle kaçınmaya çalışmıştır. Türkiye, 1973 yılında meydana gelen Dördüncü Arap-İsrail savaşı esnasında tarafsızlığını ilan etmesine rağmen Arap ve Filistin yanlısı tavırlar sergilemekten çekinmemiştir. 1974'de gerçekleştirilen Kıbrıs harekâtından sonra ABD'nin Türkiye'ye 1975'de 3 yıllık ambargo koyması ve Batı ülkelerinden gelen olumsuz mesajlar Türkiye'yi Filistin meselesinde daha hassas politika izlemeye yönelten etkenler arasında yerini almıştır. Türkiye'nin 15 Kasım 1988'de ilan edilen Bağımsız Filistin Devleti'ni ilk tanıyan ülkeler arasında yer alması bu yönde atılan önemli adımlar arasındadır.

Kıbrıs Meselesi'nin dış politikaya yaptığı derin etkiyi daha da derinleştiren bir başka gelişme 6 Ekim 1973 tarihinde patlak veren Dördüncü Arap-İsrail savaşı olmuştur. Petrol İhraç Eden Arap Ülkeleri Teşkilatı'nın (OAPEC) petrolü bir silah olarak kullanıp, ABD ve bazı Batı ülkelerine ambargo uygulaması ve petrol üretimini kısıması, bütün dünyayı etkisi altına alan Petrol Krizi'nin patlak vermesine sebep olmuş, krizin ardında bıraktığı ağır faturaları hafifletme adına Türkiye, Orta Doğu'ya yönelmek zorunda kalmıştır.

1965 yılından itibaren Orta Doğu ve Filistin politikamızda gözlemlenen değişimin ana aktörleri arasında, aynı dönemlerden başlamak üzere 70'li ve 80'li yıllar boyunca iç politika alanında yaşanan değişimleri gösterilebilir. 1960 yılından itibaren neredeyse her 10 yılda bir askeri darbeye sahne olsa da iç politikada Batı karşıtı eğilimlerin güç kazanması, Batıya karşı kamuoyunda yükselen tepkilerin partiler düzeyinde de dile getiriliyor olması hükümetleri bu yönde kararlar alma konusunda en azından rahatlatmıştı. Ancak bu dönemde Orta Doğu ve İslam ülkeleriyle yaşanan yakınlaşma ve gerçekleştirilen ikili ve çok taraflı ilişkilerde "laiklik" hassasiyeti en fazla dikkate alınan ilkelere birisi olacaktır.

Yine aynı dönemde Orta Doğu ve Filistin politikamızda iç siyasette derin izler bırakmış, hükümetler kurmuş isimlerin öne çıktığı söylenebilir. Bu açıdan 60'lı yıllardan itibaren farklı dönemlerde ve hükümetlerde başbakanlık yapmış Süleyman Demirel'i, 70'li ve 90'lı yıllarda koalisyon hükümetlerinde yer almış, hatta kısa süreli de olsa Başbakanlık görevinde bulunmuş olan Necmeddin Erbakan'ı örnek olarak gösterebiliriz. Fakat dönemin gerekleri ve zorlamalarıyla da olsa, tabanından gelen taleplerin bir gereği de olsa bu isimler ve hükümetlerinin karşılaştıkları en büyük ters tepki laik ve Kemalist askeri ve bürokratik kesimden gelmiştir. Hatta bu isimlerin parti politikaları ve hükümetleri dönemlerindeki Orta Doğu'ya yönelik dış politikalar "irticaya zemin hazırlama" ve "rejime karşı bir tehdit" olarak değerlendirilmiş, askeri darbelerle gerekçe olarak gösterilmiştir.

2000'li yıllarda Türkiye-İsrail ilişkilerini özelde asker genelde ise laik Kemalist elitin değil büyük ölçüde sivil politik alanın ve AK Parti'nin domine ettiği söylenebilir. Bu durum doğrudan Filistin meselesine duyulan hassasiyette de kendini göstermiştir.

Ak Parti hükümetleri döneminde her ne kadar ilk yıllarda İsrail’le yapılan askeri anlaşmalardan geri adım atmak gibi pratik düzlemde ilişkileri olumsuz etkileyen adımlar atmaktan kaçınılsa da, İsrail’in Filistin toprakları üzerinde gerçekleştirdiği tüm icraatları en üst düzeyden ve çok sert ifadelerle eleştirilmeye, İsrail’le olan ilişkilere mesafe konulmaya başlanmıştır. Şubat 2006’da Başbakan Erdoğan’ın, Filistin’de yapılan demokratik seçimleri kazanarak hükümet kurma hakkını elde eden Hamas’ın Suriye’deki lideri Halid Meşal’i Ankara’ya davet etmesi bu yeni politikanın ilk örneklerinden birisi olmuştur.

Aralık 2008’de İsrail’in Gazze’ye geniş çaplı bir operasyon düzenlemesi ikili ilişkileri bitme noktasına getirmiştir. 2009’un başında Başbakan Erdoğan’ın Davos Zirvesi’nde İsrail Cumhurbaşkanı Şimon Perez’e “Siz öldürmeyi çok iyi bilirsiniz. Plajlardaki çocukları nasıl öldürdüğünüz, nasıl vurduğunuzu çok iyi biliyorum” ifadelerini kullandığı “One Minute!” çıkışı sivil politik alanın İsrail ve Filistin politikalarındaki etkinliğin zirve noktası olmuştur. 11 Ocak 2010 tarihinde yaşanan “alçak koltuk krizi” ve hemen ardından aralarında Avrupa Parlamentosundan 15 milletvekilinin de bulunduğu 36 ülkeden 700’den fazla gönüllü ve 10 bin tonun üzerinde insani yardım malzemesini taşıyan 8 gemiden oluşan Gazze’ye Yardım Filosu’na uluslararası sulara 31 Mayıs 2010 tarihinde İsrail askerleri müdahalede bulunmasıyla yaşanan Mavi Marmara krizi iki ülke arasındaki gerilimi sürekli artıran gelişmeler olmuştur. Ancak Türkiye’nin bu dönemde dahi İsrail ile ilişkilerini tamamen kesmemesi ve ikinci kâtip düzeyinde de olsa ilişkileri devam ettirmesi, Türkiye’nin barışa istekli bir İsrail ile iyi ilişkiler kurmaya hazır olduğuna dair mesaj olarak değerlendirilebilir. Nitekim bu dengeli dış politika sonunda meyvelerini her iki krizde de İsrail tarafının resmi özür dilemesi ve tazminat dâhil tüm sorumluluklarını yerine getireceği açıklamalarıyla vermiştir. Bu gelişmelerin belki en önemli olanı ise Orta Doğu bölgesinde yerleşen Türkiye lehine olumlu algının giderek güçlenmesidir.

Kaynakça

- Acar, İ. A. (1993). *Dış Politika*. Ankara.
- Altunışık, M. B. (2010). *Arap Dünyasında Türkiye Algısı*. Dış Politika Analiz Serisi-11, TESEV.
- Altunışık, M. B. (1999). Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türkiye-İsrail İlişkileri. İçinde: *Ortadoğu: Tarih, Kimlik, Güvenlik*, (Edt. Meliha B. Altunışık). İstanbul: Boyut Kitapları.
- Aras, B. (1997). *Filistin-İsrail Barış Süreci ve Türkiye*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Armaoğlu, F. H. (1975). *Siyasi Tarih (1789-1960)*. Ankara.
- Armaoğlu, F. H. (1991a). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1990)*. Ankara.
- Armaoğlu, F. H. (1991b). *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri*. Ankara.
- Armaoğlu, F. H. (2000). Türkiye-İsrail ve Filistin Meselesi. *İki Tarafın Bakış Açısından Türk-Arap Münasebetleri*, İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültürel Araştırma Merkezi (IRCICA), 199-232.
- Aydın, M. (2005). Turkish Foreign Policy at the end of the Cold War: Roots and Dynamics. *The Turkish Yearbook of International Relations*, 36, 1-36.
- Aykan, M. B. (1993). The Palestinian Question in Turkish Foreign Policy from the 1950s to the 1990s. *International Journal of Middle East Studies*, 25(1), 91-110.
- Bacık, G. (2001). The Limits of an Alliance: Turkish-Israeli Relations. *Arab Studies Quarterly*, 23(2), 49-63.
- Balcı, A. (2005). Ortadoğu’da Denge Arayışı. (Erişim: 15/09/2018), <http://www.radikal.com.tr/yorum/ortadoguda-denge-arayisi-733954/>
- Balcı, A. (2011). Türkiye’nin Dış Politikası ve İsrail: 1990’lar ve 2000’lere İlişkin Bir Karşılaştırma. *Ortadoğu Etütleri*, 2(4), 117-136.
- Balcı, A. (2013). Türkiye İsrail İlişkileri: Bir Değerlendirme. (Erişim: 15/09/2018), <http://www.abalci.com/2013/12/01/turkiye-israil-iliskileri/>
- Balcı, A., & Kardaş, T. (2012). The Changing Dynamics of Turkey’s Relations with Israel: An Analysis of ‘Securitization’. *Insight Turkey*, 14(2), 99-120.
- Bengio, O. (2004). *The Turkish-Israeli Relationship: Changing Ties of Middle Eastern outsiders*. New York: Palgrave.
- Bozkurt, C. (2000). *Türk Kamuoyunda Filistin Problemi (1929-1939)*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Bölükbaşı, S. (2001). Türkiye ve İsrail: Mesafeli Yakınlıktan Stratejik Ortaklığa. İçinde: *Türkiye’nin Dış Politika Gündemi Kimlik, Demokrasi, Güvenlik*, (Edt. Şaban H. Çalış vd.). Ankara: Liberte Yayınları.
- Dağı, İ. D. (2002). *Ortadoğu’da İslam ve Siyaset*. İstanbul: Boyut Kitapları.
- Dalar, M. (2011). *Gazze Sorunu: İsrail Ablukası, Uluslararası Hukuk, Palmer Raporu ve Türkiye’nin Yaklaşımı*. ORSAM, Rapor No: 71.
- Davudoğlu, A. (1994). 21. Yüzyıla Girerken Türkiye’nin Uluslararası Konumu. İçinde: *21. Yüzyıla Girerken Türkiye’nin Hedefleri*. İstanbul: MÜSİAD, Rapor No: 10.
- Demirci, F. (1992). *Türkiye-Ortadoğu Ekonomik İşbirliği Potansiyeli*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara.
- Dursun, D. (1995). *Ortadoğu Neresi?.* İstanbul.
- Dursun, D. (1996). *Yol Ayırımındaki Türkiye*. İstanbul.
- Dursunoğlu, A. (2005). *Stratejik İttifak: Türkiye-İsrail ilişkilerinin Öyküsü*, İstanbul: Anka Yayınları.
- Erhan, Ç. (2005). Orta Doğu Barış Süreci Kutusu. İçinde: *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşı’ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, (Edt. Baskın Oran), 2. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Erhan, Ç., & Kürkçüoğlu, Ö. (2005). 1990-2001: Arap Olmayan Devletlerle İlişkiler. *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşı’ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, (Edt. Baskın Oran), Cilt II. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Erhan, Ç., & Kürkçüoğlu, Ö. (2011). İsrail'in Bağımsızlığını Kazanması ve Türkiye'nin Tutumu. İçinde: *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, (Edt. Baskın Oran), 1. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ertosun, E. (2011). Türkiye'nin Filistin Politikasında ABD ya da AB Çizgisi: Güvenlik Etkeninin Belirleyiciliği. *Uluslararası Hukuk ve Politika*, 7/ 28, 57-88.
- Fırat, M., & Kürkçüoğlu, Ö. (2005). Arap Devletleriyle İlişkiler. İçinde: *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar* (Edt. Baskın Oran), 2. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Fırat, M., & Kürkçüoğlu, Ö. (2011). 1960-1980: Görelî Özerklik-3 (Ortadoğu'yla İlişkiler). İçinde: *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, (Edt. Baskın Oran), 1. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Geçikli, R. M. (2016). 1931 Kudüs-İslam Kongresi ve Türkiye'nin Kongreye Yaklaşımı. *Journal of History Studies*, 8(4), 89-102.
- Gönlübol, M. (1963). *Turkish Participation in the United Nations (1945-1954)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Gönlübol, M., & Kürkçüoğlu, Ö. (1993). *Olaylarla Türk Dış Politikası (1965-1973)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Gül, A. (1981). *Türkiye ile Ortadoğu Ülkeleri Arasında İşbirliği*. Doktora Tezi. İstanbul
- Gürel, Ş. S. (1979). *Ortadoğu Petrolünün Uluslararası Politikadaki Yeri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Gürel, Ş. S., & Ergün, Ö. G. (1993). İkinci Petrol Krizi Sonrasında Ortadoğu Petrolleri ve OPEC. İçinde: *Su Sorunu, Türkiye ve Ortadoğu*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Gürkan, İ. (1983). *Türk Dış Politikası ve Ortadoğu*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Gürün, K. (1983). *Dış İlişkiler ve Türk Politikası (1939'dan Günümüze Kadar)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Hale, W. (2003). *Türk Dış Politikası 1774-2000*. İstanbul: Mozaik Yayınları.
- Hale, W. (2009). Turkey and the Middle East in the New Era. *Insight Turkey*, 11(3), 143-159.
- Holstein, W. (1975). *Filistin Sorunu Filistin Çatışmasının Sosyal Tarihi*. (Terc. Cemal E. Ertuğ). İstanbul: Yücel Yayınları.
- Hürriyet (2002). Ecevit, 'Filistin'de İkna Oldu, Tank İsrail'e Gitti. 9 Mart 2002 tarihli Hürriyet Gazetesi.
- Hürriyet (2006). Randevu Yerine Nasihat Aldılar. 17 Şubat 2006 tarihli Hürriyet Gazetesi.
- Hürriyet (2008). Bize Karşı Saygısızlık. 28 Aralık 2008 tarihli Hürriyet Gazetesi.
- Hürriyet (2009). O Sözler Kabul Edilemez. 15 Şubat 2009 tarihli Hürriyet Gazetesi.
- İhsanoğlu, E. (1995). Türkiye ve İslam Konferansı Teşkilatı. *Yeni Türkiye*, 3, 388-412.
- İlkin, S. (1979). Türkiye'nin İslam Ülkeleriyle İktisadi İşbirliğini Artırma Girişimleri. İçinde: *Türk-Arap İlişkileri: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte, 1. Uluslararası Konferansı Bildirileri, (18 - 22 Haziran 1979)*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- İlseven, N. (1991). Petrol Sorunu. İçinde: *Ortadoğu Sorunları ve Türkiye*, (Edt. Haluk Ülman). Ankara: Türkiye Sosyal Ekonomik Siyasal Araştırmalar Vakfı Yayınları.
- İnat, K. (2006). Türkiye'nin Ortadoğu Politikası 2005. İçinde: *Ortadoğu Yıllığı 2005 (Edt. Kemal İnat ve Ali Balcı)*, İstanbul: Nobel Yayınları. 1-38.
- İnat, K. (2008). Türkiye'nin Ortadoğu Politikası 2006. İçinde: *Ortadoğu Yıllığı 2006 (Edt. Kemal İnat ve Ali Balcı)*. İstanbul: Nobel Yayınları. 1-54.
- İnat, K., & Telci, İ. N. (2011a). Türkiye'nin İran, İsrail/Filistin ve Suriye Politikası 2009. İçinde: *Türk Dış Politikası Yıllığı 2009*, (Edt. Burhanettin Duran-Kemal İnat-Muhittin Ataman). Ankara: SETA Yayınları, 93-158.
- İnat, K., & Telci, İ. N. (2011b). Türkiye'nin İran, İsrail/Filistin ve Suriye Politikası 2010. İçinde: *Türk Dış Politikası Yıllığı 2010*, (Edt. Burhanettin Duran-Kemal İnat-Mesut Özcan). Ankara: SETA Yayınları, 67-136.
- İrbeç, Y. Z. (1990). *Türkiye'nin Dış Ekonomik İlişkilerinde İslam Ülkeleri*. Ankara: TOBB Yayınları.
- Kamel, A. (1974). Türkiye'nin Arap Dünyası ile İlişkileri, *Dış Politika*, 4(4), 5-20.
- Kardaş, Ş. (2011). Türk-İsrail Krizi: Moral Politikadan Çatışmaya. *Görüş*, 70, 12-16.
- Kardaş, T. (2006). *Türkiye-İsrail İlişkilerinin 'Analiz Düzeyi' Kapsamında Değerlendirilmesi: 1996-2006*. (Edt. Kemal İnat ve Ali Balcı), (ss. 333-352). İstanbul: Nobel Yayınları.
- Kaştan, Y. (2012) Ortadoğu'da Arap İsrail Mücadeleleri ve Türkiye. *Tarih ve Medeniyetler Tarihi*, 4, 1797-1815.
- Kazım, Ö. (1968). *Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Programları*. İstanbul: AK Yayınları.
- Kirişçi, K. (2002). Türkiye ve Müslüman Orta Doğu. İçinde: *Türkiye'nin Yeni Dünyası ve Türk Dış Politikasının Değişen Dinamikleri*, (Der.: Alan Makovsky, Sabri Sayan). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Koç, M. B. (2006). *İsrail Devleti'nin Kuruluşu ve Bölgesel Etkileri 1948-2006*. İstanbul: Günizi Yayıncılık
- Kohen, S. (2002), Türkiye Ne Yapabilir?. *Milliyet*, 9 Nisan 2002.
- Kürkçüoğlu, Ö. E. (1971). Türkiye'nin Ortadoğu Politikasındaki Son Gelişmeler. *Dış Politika*, 2.
- Kürkçüoğlu, Ö. E. (1972). *Türkiye'nin Arap Ortadoğusuna Karşı Politikası (1945-1970)*. Ankara: Sevinç Matbaası.

- Labaki, B. A. (1994). Mevcut Türk-Arap Ekonomik İlişkileri. İçinde: *Arap-Türk İlişkilerinin Geleceği, Milletlerarası Platformda Çözüm Önerileri*, (Terc. Ali Çankırlı). İstanbul: TİMAŞ Yayınları.
- Laçınok, N. Y. (2007). Turgut Özal. İçinde: *Türk Dış Politikasında Liderler*, (Edt: Ali Faik Demir). İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Lewis, B. (2007). *Ortadoğu*. Ankara: Arkadaş Yayınları.
- Milliyet (2000). Sezer: Kutsal Yerlerde Şiddet Kabul Edilemez. 26 Ekim 2000 tarihli Milliyet Gazetesi.
- Milliyet (2009). Davos'ta Yüksek Gerilim. 27 Şubat 2009 tarihli Milliyet Gazetesi.
- Milliyet (2016). Gazze Yardım Gemisi Mersin'den Uğurlandı. 1 Temmuz 2016 tarihli Milliyet Gazetesi.
- Mülayim, Z. G. (1979). Günümüzde Türk-Arap Siyasi İlişkileri. İçinde: *Türk-Arap İlişkileri: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte, 1. Uluslararası Konferansı Bildirileri (18 - 22 Haziran 1979)*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Oğan, M. S. (1997), *Türkiye-İsrail İlişkilerinin Dünü-Bugünü-Yarını*. İstanbul: Harp Akademileri Basım Evi.
- Oran, B. (2009). *Türk Dış Politikası – Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (1919 – 1980)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Öniş, Z. (2004). Turgut Özal and his Economic Legacy: Turkish Neo-Liberalism in Critical Perspective. *Middle Eastern Studies*, 40(4), 113-134.
- Özcan, G. (2002). Türk Dış Politikasında Oluşum Süreci ve Askeri Yapı. İçinde: *Günümüzde Türkiye'nin Dış Politikası*, (Edt. Barry Rubin ve Kemal Kirişçi). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Özcan, G. (2005). *Türkiye-İsrail İlişkilerinde Dönüşüm: Güvenliğin Ötesini*. TESEV Yayınları
- Özcan, G.(2010). Aynalar Galerisi: Türkiye-İsrail İlişkilerinde Yansımalar, Yanılsamalar ve Gerçekler. *Ortadoğu Analiz*, 2(18), 36-44.
- Qureshi, M. N. (2014). *Ottoman Turkey, Atatürk and Muslim South Asia Perspectives, Perceptions, and Responses*. Karachi: Oxford University Press.
- Radikal (2009). Genelkurmay'dan Davos Açıklaması. 30 Ocak 2009 tarihli Radikal Gazetesi.
- Robins, P. (1998). *Türkiye ve 'ş-Sarku'l-Evsat / Turkey and the Middle East (Terc. Mihail Necm Hüri)*. Limassol
- Sabah (2006). Hamas Terör Örgütüdür. 4 Mart 2006 tarihli Sabah Gazetesi.
- Sabah (2016). Gazze'ye Yardım Gemisi İsrail'e Ulaştı. 3 Temmuz 2016 tarihli Sabah Gazetesi.
- Sander, O. (1998). Türkiye ve Ortadoğu. İçinde: *Türkiye'nin Dış Politikası*, (Edt: Dr. Melek Fırat). Ankara: İmge Kitabevi.
- Sezer, D. B. (1999). Soğuk Savaş Dönemi ve Türkiye'nin İttifaklar Politikası. İçinde: *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, (Edt. İsmail Soysal), 441-464. Ankara.
- Sinkaya, B. (2011). Geçmişten Günümüze Türkiye'nin Ortadoğu Politikası ve Batı Etkisi. *Adam Akademi*, 1, 79-100.
- Soysal, İ. (1991). *Türkiye'nin Uluslararası Siyasal Bağlıları (1945-1990)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sönmez, G. (2016). Bölgede Yeni Bir Dönemin Habercisi: Türkiye-İsrail İlişkilerinde Uzlaşma. *ORSAM Bölgesel Gelişmeler Değerlendirmesi*, 44.
- Şahin, M. (2010). Türkiye'nin Ortadoğu Politikası: Süreklilik ve Değişim. *Akademik Orta Doğu*, 4(2), 9-22.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı (1966). Dışişleri Bakanlığı Belleteni, Ocak 1966, Sayı: 16.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı (1967a). Dışişleri Bakanlığı Belleteni, Haziran 1967, Sayı 33.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı (1967b). Dışişleri Bakanlığı Belleteni, Mayıs 1967, Sayı 32.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı (1969a). Dışişleri Bakanlığı Belleteni, Eylül 1969, Sayı: 60
- T.C. Dışişleri Bakanlığı (1969b). Dışişleri Bakanlığı Dışişleri Bakanlığı Belleteni. Ağustos 1969
- T.C. Dışişleri Bakanlığı (1970a). Dışişleri Bakanlığı Belleteni, Aralık 1970, Sayı: 75
- T.C. Dışişleri Bakanlığı (1970b). Dışişleri Bakanlığı Belleteni, Mart 1970, Sayı: 66
- T.C. Dışişleri Bakanlığı (2015). *Türkiye-İsrail Siyasi ilişkileri*. (Erişim: 16/15/2015), <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-israil-siyasi-iliskileri.tr.mfa>
- Tavlaş, N. (1999). Türk-İsrail Güvenlik ve İstihbarat İlişkileri. *Avrasya Dosyası (İsrail Özel)*, 5(1), 76-101.
- Tuncer, N. (2007). Süleyman Demirel. İçinde: *Türk Dış Politikasında Liderler*, (Edt: Ali Faik Emir). İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Tür, Ö. (2007). Türkiye ve Filistin/1908-1948: Milliyetçilik, Ulusal Çıkar ve Batılılaşma. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 62(1).
- Tür, Ö. (2009). Türkiye İsrail İlişkileri: Yakın İşbirliğinden Gerilime?. *Ortadoğu Analiz*, 1(4), 22-28.
- Uzer, U. (2011). Türkiye İsrail İlişkilerinde Bunalım. *Ortadoğu Etütleri*, 2(2), 137-168.
- Yalçın D., & Akbıyık, Y. (2012). *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Yeni Şafak (2014). Erdoğan: Filistin Davası Bizim Davamızdır. 11 Temmuz 2014 tarihli Yeni Şafak Gazetesi.
- Yılmaz, T. (2001). *Türkiye-İsrail Yakınlaşması*. Ankara: İmaj Yayınevi.
- Yılmaz, T. (2008). 1961-1979 Dönemi Türk Dış Politikası-Orta Doğu ile İlişkiler. İçinde: *Türk Dış Politikası 1919-2008*, (Edt. Haydar Çakmak). Ankara: Platin Yayınları.
- Yılmaz, T. (2010). Türkiye-İsrail İlişkileri: Tarihten Günümüze. *Akademik Ortadoğu*, 5(1), 9-24.